

Consulted edition:

1. *Rāmānuja's Vedārtha-saṅgraha, Introduction, Critical Edition and Annotated Translation by J.A.B. Van Buitene, Deccan College, Pune, 1992.*

2. *Vedārtha-saṅgraha, edited by Śrīrāmavadana Śukla, Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi, 1991*

Rāmānujācārya-viracitaḥ Vedārtha-saṅgrahaḥ

||1||

aśeṣa-cid-acid-vastu-viśeṣiṇe śeṣa-śāyine|
nirmalānanta-kalyāṇa-nidhaye viṣṇave namaḥ||1||

||2||

param brahmaivājñam bhrama-parigataṁ saṁsarati
tatparopādhy-ālīḍham vivaśam aśubhasyāspadam iti|
śruti-nyāyāpetam jagati vitataṁ mohanam idaṁ
tamo yenāpāstaṁ sa hi vijayate yāmuna-muniḥ||2||

||3||

aśeṣa-jagad-dhitānuśāsana-śruti-nikara-śirasi samadhigato'yam artho
jīva-paramātmayāthātmya-jñāna-pūrvaka-varṇāśrama-dharmetikartavyatāka-parama-puruṣa-cara
ṇa-yugala-dhyānārcana-praṇāmādir atyārtha-priyas tat-prāpti-phalaḥ|

||4||

asya

jīvātmano'nādy-avidyā-sañcita-puṇya-pāpa-rūpa-karma-pravāha-hetuka-brahmādi-sura-nara-tiry
ak-sthāvarātmaka-caturvidha-deha-praveśa-kṛta-tat-tad-abhimāna-janitāvarjanīya-bhava-bhaya-v
idhvarṁsanāya
dehātirikṭātma-svarūpa-tat-svabhāva-tad-antarayāmi-paramātmā-svarūpa-tat-svabhāva-tad-upāsa
na-tat-phala-bhūtātma-svarūpāvirbhāva-pūrvakānavadhikātiśayānanda-brahmānubhava-jñāpane
pravṛttam hi vedānta-vākya-jātam, tat tvam asi| ayam ātmā brahma| ya ātmani tiṣṭhann
ātmano'ntaro yam ātmā na veda yasyātmā śarīram ya ātmānam antaro yamayati sa ta
ātmāntaryāmy amṛtaḥ| eṣa sarva-bhūtāntarātmāpahata-pāpmā divyo deva eko nārāyaṇaḥ| tam
etaṁ vedānuvacanena brāhmaṇā vividiṣanti yajñena dānena tapasānāśakena| brahma-vid āpnoti
param| tam evaṁ vidvān amṛta iha bhavati nānyaḥ panthā ayanāya vidyata ity ādikam|

||5||

jīvātmanaḥ svarūpaṁ deva-manuṣyādi-prakṛti-pariṇāma-viśeṣa-rūpa-nānā-vidha-bheda-rahitaṁ
jñānānandaika-guṇam, tasyaitasya karma-kṛta-devādi-bhede'padhvaste svarūpa-bhedo vācām
agocaraḥ sva-samvedyaḥ, jñāna-svarūpaṁ ity etāvad eva nirdeśyam| tac ca sarveṣāṁ ātmanāṁ
samānam|

||6||

evamvidha-cid-acid-ātmaka-prapañcasyodbhava-sthiti-pralaya-saṁsāra-nirvartanaika-hetu-bhūta
ḥ samasta-heya-pratyanīkānanta-kalyāṇatayā ca
svetara-samasta-vastu-vilakṣaṇa-svarūpo'navadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇaḥ
sarvātma-parabrahma-para-jyotiḥ-para-tattva-paramātmā-sabdādi-śabda-bhedair
nikhila-vedānta-vedyo bhagavān nārāyaṇaḥ puruṣottama ity antaryāmi-svarūpaṁ| asya ca
vaibhava-pratipādana-parāḥ śrutayaḥ svetara-samasta-cid-acid-vastu-jātāntarātmatayā
nikhila-niyamanam tac-chakti-tad-aṁśa-tad-vibhūti-tad-rūpa-tac-charīra-tat-tanu-prabhṛtibhiḥ
śabdais tat-sāmānādhikaraṇyena ca pratipādayanti|

||7||

tasya vaibhava-pratipādana-parāṇām eṣāṁ sāmānādhikaraṇyādīnām vivaraṇe pravṛttāḥ kecana
nirviśeṣa-jñāna-mātram eva brahma, tac ca nitya-mukta-sva-prakāśa-svabhāvam api tat tvam asy
ādi sāmānādhikaraṇyāvagata-jīvaikyam, brahmaivājñam badhyate mucyate ca,
nirviśeṣa-cin-mātrātirekeśvareṣitavyādy-ananta-vikalpa-rūpaṁ kṛtsnam jagan mithyā, kaścid
baddhaḥ, kaścin mukta ity iyam avasthā na vidyate| itaḥ pūrvam kecana muktā ity ayam artho
mithyā| ekam eva śarīram jīvavan nirjīvānītarāṇi, tac-charīram kim iti na vyavasthitam, ācāryo
jñānasyopadeṣṭā mithyā śāstram ca mithyā śāstra-pramātā ca mithyā śāstra-janyam jñānam ca
mithyā etat sarvam mithyā-bhūtenaiva śāstreṇāvagamya ita iti varṇayanti|

||8||

apare tv apahata-pāpmatvādi-samasta-kalyāṇa-guṇopetam api brahmaitenaivaikyāvbodhena
kenacid upādhi-viśeṣeṇa sambaddham badhyate mucyate ca
nānā-vidha-mala-rūpa-pariṇāmāspadam ceti vyavasthitāḥ|

||9||

anye punar aikyāvbodha-yāthātmyam varṇayantaḥ
svābhāvika-niratiśayāparimitodāra-guṇa-sāgarāṁ brahmaiva
sura-nara-tiryak-sthāvara-nāraki-svargy-apavargi-cetaneṣu svabhāvato vilakṣaṇam avilakṣaṇam
ca viyad-ādi-nānā-vidha-mala-rūpa-pariṇāmāspadam ceti pratyavatiṣṭhante|

||10||

tatra prathama-pakṣasya śruty-artha-paryālocana-parā duṣparihārān doṣān udāharanti|
prakṛta-parāmarśi-tac-chabdāvagata-sva-saṅkalpakṛtajagadudayavibhavavilayādayas tad aikṣata
bahu syām prajāyeyety ārabhya san-mūlāḥ somyemāḥ sarvāḥ prajāḥ sad-āyatanāḥ sat-pratiṣṭhā
ity ādibhiḥ padaiḥ pratipāditās tat-sambandhitayā prakaraṇāntara-nirदिष्टāḥ
sarvajñatā-sarva-śaktitva-sarveśvaratva-sarva-prakāratva-samābhyadhika-nivṛtti-satya-kāmatva-s
atya-saṅkalpatva-sarvāvbhāsakatvādy-anavadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇā
apahata-pāpmety-ādy-aneka-vākyāvagata-nirasta-nikhila-doṣatā ca sarve tasmin pakṣe
vihanyante|

||11||

atha syād upakrame'py eka-vijñānena sarva-vijñāna-mukhena kāraṇasyaiva satyatām pratijñāya tasya kāraṇa-bhūtasyaiva brahmaṇaḥ satyatām vikāra-jātasyāsatyatām mṛd-drṣṭāntena darśayitvā satya-bhūtasyaiva brahmaṇaḥ sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyam iti sajātīya-vijātīya-nikhila-bheda-nirasana nirviśeṣataiva pratipāditā| etac chodhakāni prakaraṇāntara-gata-vākyāny api satyam jñānam anantaṁ brahma, niṣkalaṁ niṣkriyam nirguṇam, vijñānam ānandam ity ādīni sarva-viśeṣa-pratyānīkaikākāratām bodhayanti| na caikākāratā-bodhane padānām paryāyatā| ekatve'pi vastunaḥ sarva-viśeṣa-pratyānīkatopasthāpanena sarva-padānām arthavattvād iti|

||12||

naitad evam| eka-vijñānena sarva-vijñānam sarvasya mithyātve sarvasya jñātavyasyābhāvān na setsyati| satyatva-mithyātvayor ekatā-prasaktir vā, api tv eka-vijñānena sarva-vijñānam sarvasya tadātmakatvenaiva satyatve sidhyati|

||13||

ayam arthaḥ— śvetaketuṁ pratyāha stabdho'sy uta tam ādeśam aprākṣya iti paripūrṇa iva lakṣyase tām ācāryān prati tam apy ādeśam pṛṣṭavān asīti| ādiśyate'nenety ādeśaḥ| ādeśaḥ praśāsanam| etasya vā akṣarasya gārgi sūryācandramasau vidhṛtau tiṣṭhata ity ādibhir aikyarthya| tathā ca mānavam vacaḥ praśāsītāraṁ sarveṣāṁ ity ādi| atrāpy ekam eveti jagad-upādānatām pratipādyādvitīya-padenādhiṣṭhātara-nivāraṇād asyaivādhiṣṭhātrtvam api pratipādyate| atas taṁ praśāsītāraṁ jagad-upādāna-bhūtam api pṛṣṭavān asi yena śrutena matena vijñātenāśrutam amatam avijñānam śrutam matam vijñātam bhavatīty uktaṁ syāt| nikhila-jagad-udaya-vibhava-vilayādi-kāraṇa-bhūtaṁ sarvajñatva-satya-kāmatva-satya-saṅkalpatva-parimitodāra-guṇa-gaṇa-sāgaram kim brahmāpi tvayā śrutam iti hārdo bhāvaḥ| tasya nikhila-kāraṇatayā kāraṇam eva nānā-saṁsthāna-viśeṣa-saṁsthitam kāryam ity ucyata iti kāraṇa-bhūta-sūkṣma-cid-acid-vastu-śarīra-brahma-vijñānena kāraṇa-bhūtam akhilaṁ jagad vijñātaṁ bhavatīti hṛdi nidhāya yenāśrutam śrutam bhavaty amataṁ matam avijñātam vijñātam syād iti putram prati pṛṣṭavān pitā| tad etat sakalasya vastu-jātasyaika-kāraṇatvam pitṛ-hṛdi nihitam ajānan putraḥ paraspara-vilakṣaṇeṣu vastuṣv anyasya jñānena tad-anya-vijñānasyāghaṭamānatām buddhvā paricodayati— katham nu bhagavaḥ sa ādeśa iti|

||14||

paricoditaḥ punas tad eva hṛdi nihitaṁ jñānānandāmalatvaika-svarūpam
aparicchadya-māhātmyaṁ satya-saṅkalpatva-miśrair
anavadhikātiśayāsāṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇair juṣṭam avikāra-svarūpaṁ param brahmaiva
nāma-rūpa-vibhāgānarha-sūkṣma-cid-acid-vastu-śarīraṁ sva-līlāyai
sva-saṅkalpenānanta-vicitra-sthira-trasa-svarūpa-jagat-saṁsthānaṁ svāmśenāvasthitam iti|

||15||

taj-jñānenāsyā nikhilasya jñātātāṁ bruvāṁl loka-dṛṣṭāṁ kārya-kāraṇayor ananyatvaṁ
darśayitūṁ dṛṣṭāntam āha— yathā somyaikena mṛt-piṇḍena sarvaṁ mṛn-mayaṁ vijñātāṁ syād
vācārambhaṇaṁ vikāro nāmadheyam mṛttikety eva satyam iti| ekam eva mṛd-dravyaṁ
svaikadeśena nānā-vyavahārāspadatvāya
ghaṭa-śarāvādi-nānā-saṁsthānāvasthā-rūpa-vikārāpannam nānā-nāmadheyam api
mṛttikā-saṁsthāna-viśeṣatvān mṛd-dravyam evettham avasthitaṁ na vastv-antaram iti| yathā
mṛt-piṇḍa-vijñānena tat-saṁsthāna-viśeṣarūpaṁ ghaṭa-śarāvādi sarvaṁ jñātam eva bhavatīty
arthah|

||16||

tataḥ kṛtsnasya jagato brahmaika-kāraṇatām ajānan putraḥ pṛcchati bhagavāṁs tv eva me tad
bravītṣv iti| tataḥ sarvajñaṁ sarva-śakti brahmaiva sarva-kāraṇam ity upadiśan sa hovāca sad eva
somyedam agra āsīd ekam evādvitīyam iti| atredam iti jagan nirdiṣṭam| agra iti ca sṛṣṭeḥ
pūrva-kālah| tasmin kāle jagataḥ sad-ātmakatām sad eveti pratipādyā, tat-sṛṣṭi-kāle'py aviśiṣṭam
iti kṛtvaikam eveti sad-āpannasya jagatas tadānīm avibhakta-nāma-rūpatām pratipādyā
tat-pratipādanenaiva sato jagad-upādānatvaṁ pratipāditam iti sva-vyatirikta-nimitta-kāraṇam
advitīya-padena pratiṣiddham|

||17||

tam ādeśaṁ prākṣyo yenāśrutaṁ śrutaṁ bhavatīty ādāv eva prasāstitaiva jagad-upādānam iti hṛdi
nihitam idānīm abhivyaktam| svayam eva jagad-upādānaṁ jagan-nimittaṁ ca sat tad aikṣata
bahu syāṁ prajāyeyeti| tad etac chabda-vācyam param brahma sarvajñaṁ sarva-śakti
satya-saṅkalpam avāpta-samasta-kāmam api līlārtham

vicitrānanta-cid-acin-miśra-jagad-rūpeṇāham eva bahu syām tad-arthaṁ prajāyeyeti svayam eva saṅkalpya svāmśaikadeśād eva viyad-ādi-bhūtāni sṛṣṭvā punar api saiva sac-chabdābhīhitā parā devataivam aikṣata hantāham imās tisro devatā anena jīvenātmanānupraviśya nāma-rūpe vyākaravāṇīti| anena jīvenātmaneti jīvasya brahmātmakatvaṁ pratipādyā brahmātma-jīvānupraveśād eva kṛtsnasyācid-vastunaḥ padārthatvam evambhūtasyaiva sarvasya vastuno nāma-bhāktvam iti ca darśayati| etad uktaṁ bhavati jīvātmā tu brahmaṇaḥ śārīratayā prakāratvād brahmātmakaḥ| yasyātmā śārīram iti śrutyantarāt| evambhūtasya jīvasya śārīratayā prakāra-bhūtāni deva-manuṣyādi-saṁsthānāni vastūṇīti brahmātmakāni tāni sarvāṇi| ato devo manuṣyo rākṣasaḥ paśuḥ mṛgaḥ pakṣiḥ vṛkṣo latā kāṣṭhaṁ śilā tṛṇaṁ ghaṭaḥ paṭa ity ādayaḥ sarve prakṛti-pratyaya-yogenābhīdhāyakatayā prasiddhāḥ śabdā loke tat-tad-vācyatayā pratīyamāna-tat-tad-saṁsthāna-vastu-mukhena tad-abhimāni-jīva-tad-antaryāmi-paramātma-paryanta-saṅghātasyaiva vācakā iti|

||18||

evaṁ samasta-cid-acid-ātmaka-prapañcasya sad-upādānatāsan-nimittatāsadādhāratāsan-niyamyatāsac-cheṣatādi sarvaṁ ca saṁmūlāḥ soḁyemāḥ sarvāḥ prajāḥ sad-āyatanāḥ sat-pratiṣṭhā ity ādinā vistareṇa pratipādyā kārya-kāraṇa-bhāvādi-mukhenaitadātmyam idaṁ sarvaṁ tat satyam iti kṛtsnasya jagato brahmātmakatvam eva satyam iti pratipādyā kṛtsnasya jagataḥ sa evātmā kṛtsnaṁ jagat tasya śārīraṁ tasmāt tvam-śabda-vācyam api jīva-prakāraṁ brahmaiveti sarvasya brahmātmakatvaṁ pratijñātaṁ tat tvam asīti jīva-viśeṣa upasaṁhṛtam|

||19||

etad uktaṁ bhavati| aīdadātmyam idaṁ sarvaṁ iti cetanācetana-prapañcam idaṁ sarvaṁ iti nirdiśya tasya prapañcasyaiśa ātmeti pratipāditāḥ, prapañcoddeśena brahmātmakatvaṁ pratipāditam ity arthaḥ| tad idaṁ brahmātmakatvaṁ kim ātma-śārīra-bhāvenota svarūpeṇeti vivecanīyam| svarūpeṇa ced brahmaṇaḥ satya-saṅkalpādyas tad aikṣata bahu syām prajāyeyety upakramāvagatā bādhitā bhavanti| śārīratma-bhāvena ca tadātmatvaṁ śruty-antarād viśeṣato'vagatam antaḥ-praviṣṭaḥ śāstā janānām sarvātmeti praśāsītṛtva-rūpātmavtena sarveṣām janānām antaḥ-praviṣṭo'taḥ sarvātmā sarveṣām janānām ātmā sarvaṁ cāsya śārīram iti viśeṣato jñāyate brahmātmakatvam| ya ātmani tiṣṭhann ātmano'ntaro yam ātmā na veda yasyātmā śārīraṁ ya ātmānam antaro yamayati sa ta ātmāntaryāmy amṛta ity ca| atrāpy anena jīvenātmanetīdam eva jñāyata ity pūrvam evoktam| ataḥ sarvasya cid-acid-vastuno brahma-śārīratvāt sarva-prakāraṁ sarva-śabdair brahmaivābhīdhīyata ity tat tvam ity sāmānādhikaraṇyena jīva-śārīratayā jīva-prakāraṁ brahmaivābhīhitam|

||20||

evam abhivite saty ayam artho jñāyate tvam iti yaḥ pūrvam dehasyādhiṣṭhātṛtayā pratītaḥ sa paramātma-śarīratayā paramātma-prakāra-bhūtaḥ paramātma-paryantaḥ| atas tvam iti śabdāḥ tvat-prakāra-viśiṣṭam tvad-antaryāmiṇam evācaṣṭa iti| anena jīvenātmanānupraviśya nāma-rūpe vyākaravāṇīti brahmātmakatayaiva jīvasya śarīriṇaḥ sva-nāma-bhāktvāt tat tvam iti sāmānādhikaraṇya-pravṛttayor dvayor api padayor brahmaiva vācyam| tatra ca tat-padaṁ jagat-kāraṇa-bhūtaṁ sakala-kalyāṇa-guṇa-gaṇākaraṁ nirvadyaṁ nirvikāram ācaṣṭe| tvam iti ca tad eva brahma jīvāntaryāmi-rūpeṇa saśarīra-prakāra-viśiṣṭam ācaṣṭe| tad evam pravṛtti-nimitta-bhedaikāsmiṇ brahmaṇy eva tat tvam iti dvayoḥ padayor vṛttir uktā| brahmaṇo niravadyaṁ nirvikāraṁ sakala-kalyāṇa-guṇa-gaṇākaratvaṁ jagat-kāraṇatvaṁ cābādhitam|

||21||

aśruta-vedāntāḥ puruṣāḥ padārthāḥ sarve jīvātmanaś ca brahmātmakā iti na paśyati sarva-śabdānāṁ ca kevaleṣu tat-tat-padārtheṣu vācyaikadeśeṣu vācya-paryavasānaṁ manyante| idānīm vedānta-vākya-śravaṇena brahma-kāryatayā tad-antaryāmitayā ca sarvasya brahmātmakatvaṁ sarva-śabdānāṁ tat-tat-prakāra-saṁsthita-brahma-vācitvaṁ ca jñānti| nanv evaṁ gavādi-śabdānāṁ tat-tat-padārtha-vācītayā vyutpattir bādhitā syāt| naiva sarve śabdā acij-jīva-viśiṣṭasya paramātmāno vācakā ity uktam| nāma-rūpe vyākaravāṇīty atra| tatra laukikāḥ puruṣāḥ śabdaṁ vyāharantaḥ śabda-vācye pradhānāmśasya paramātmanaḥ pratyakṣādy-aparicchedyatvād vācyaikadeśa-bhūte vācya-samāptim manyante| vedānta-śravaṇena ca vyutpattiḥ pūryate| evaṁ eva vaidikāḥ sarve śabdāḥ paramātma-paryantān svārthān bodhayanti| vaidikā eva sarve śabdā vedādav uddhṛtyoddhṛtya pareṇaiva brahmaṇā sarva-padārthān pūrvavat sṛṣṭvā teṣu paramātma-paryanteṣu pūrvavan nāmatayā prayuktāḥ| tad āha manuḥ—

sarveṣāṁ tu nāmāni karmāṇi ca pṛthak pṛthak|

veda-śabdebhya evātau pṛthak saṁsthāś ca nirmame||iti|

saṁsthāḥ saṁsthānāni rūpāṇīti yāvat| āha ca bhagavān parāśaraḥ—

nāma rūpaṁ bhūtānāṁ kṛtyānāṁ prapañcanam|

veda-śabdebhya evātau daivādīnāṁ cakāra saḥ||

iti| śrutiś ca sūryācandramasau dhātā yathāpūrvam akalpayad iti| sūryādīn pūrvavat parikalpya nāmāni ca pūrvavac cakāra ity arthaḥ|

||22||

evam jagad-brahmaṇor ananyatvaṁ prapañcitam| tenaikena jñātena sarvasya jñātato'papāditā bhavati| sarvasya brahma-kāryatva-pratipādanena tadātmakatayaiva satyatvaṁ nānyatheti tat satyam ity uktam| yathā dr̥ṣṭānte sarvasya mṛd-vikārasya mṛd-ātmanaiva satyatvam|

||23||

śodhaka-vākyāny api niravadyaṁ sarva-kalyāṇa-guṇākaraṁ paraṁ brahma bodhayanti| sarva-pratyanīkākāratābodhane'pi tat-tat-pratyanīkākāratāyāṁ bhedasyāvarjanīyatvān na nirviśeṣa-vastu-siddhiḥ|

||24||

nanu ca jñāna-mātraṁ brahmeti pratipāдите nirviśeṣa-jñāna-mātraṁ brahmeti niścīyate| naivam| svarūpa-nirūpaṇa-dharma-śabdā hi dharma-mukhena svarūpam api pratipādayanti| gavādi-śabdavat| tad āha sūtra-kāraḥ— tad-guṇa-sāratvāt tad-vyapadeśaḥ prājñavat| yāvad ātma-bhāvitatvāc ca na doṣa iti| jñānena dharmeṇa svarūpam api nirūpitaṁ na jñāna-mātraṁ brahmeti| katham idam avagamyata iti ced yaḥ sarva-jñāḥ sarva-vid ity ādi jñātr̥tva-śruteḥ parāsyā śaktir vividhaiva śrūyate svābhāvikī jñāna-bala-kriyā ca| vijñātāram are kena vijānīyād ity ādi śruti-śata-samadhigatam idam| jñānasya dharma-mātratvād dharma-mātrasyaikasya vastutva-pratipādanānupapattēś ca| ataḥ satya-jñānādi-padāni svārtha-bhūta-jñānādi-viśiṣṭam eva brahma pratipādayanti| tat tvam iti dvayor api padayoḥ svārtha-prahāṇena nirviśeṣa-vastu-svarūpopasthāpana-paratve mukhyārtha-parityāgaś ca|

||25||

nanv aikye tātparya-niścayān na lakṣaṇā-doṣaḥ| so'yaṁ devadatta itivat| yathā so'yaṁ ity atra sa iti śabdena deśāntara-kālāntara-sambandhī puruṣaḥ pratīyata ayam iti ca sannihita-deśa-vartamāna-kāla-sambandhī, tayor̥ sāmānādhikaraṇyenaikyam pratīyate| tatraikasya yugapad viruddha-deśa-kāla-sambandhitayā pratītir na ghaṭata iti dvayor padayoḥ svarūpa-mātropasthāpana-paratvaṁ svarūpasya caikyam pratipadyata iti cen naitad evam| so'yaṁ devadatta ity atrāpi lakṣaṇā-gandho na vidyate| virodhābhāvāt| ekasya bhūta-vartamāna-kriyā-dvaya-sambandho na viruddhaḥ| deśāntara-sthitir bhūtvā sannihita-deśa-sthitir vartate| ato bhūta-vartamāna-kriyā-dvaya-sambandhitayaikyapratipādanam

aviruddham| deśa-dvaya-virodhaś ca kāla-bhedena parihṛtaḥ| lakṣaṇāyām api na dvayor api
padayor lakṣaṇā-samāśrayaṇam| etenaiva lakṣitena virodha-parihārāt| lakṣaṇābhāva evoktaḥ|
deśāntara-sambandhitayā bhūtasyaivānya-deśa-sambandhitayā vartamānatvāvirodhāt|

||26||

evam atrāpi jagat-kāraṇa-bhūtasyaiva parasya brahmaṇo jīvāntaryāmitayā jīvātmatvam
aviruddham iti pratipāditam| yathā bhūtayor eva hi dvayor aikyaṁ sāmānādhikaraṇyena
pratīyate| tat-parityāgena svarūpa-mātraikyaṁ na sāmānādhikaraṇyārthaḥ
bhinna-pravṛtti-nimittānāṁ śabdānāṁ ekasminn arthe vṛttiḥ sāmānādhikaraṇyam iti hi tad-vidaḥ|
tathābhūtayor aikyam upapāditam asmābhiḥ| upakrama-virodhy-upasamhāra-padena
vākya-tātparya-niscayaś ca na ghaṭate| upakrame hi tad aikṣata bahu syām ity ādinā
satya-saṅkalpatvaṁ jagad-eka-kāraṇatvam apy uktam| tad-virodhi cāvidyāśrayatvādi brahmaṇaḥ|

||27||

api cārtha-bheda-tat-saṁsarga-viśeṣa-bodhana-kṛta-pada-vākyaśya
svarūpatā-labdha-pramāṇa-bhāvasya śabdasya nirviśeṣa-vastu-bodhanāsāmarthān na
nirviśeṣa-vastuni śabdaḥ pramāṇam| nirviśeṣa ity ādi śabdās tu kenacid viśeṣeṇa
viśiṣṭatayāvagatasya vastuno vastv-antara-gata-viśeṣa-niṣedha-paratayā bodhakāḥ| itarathā teṣam
apy anavabodhakatvam eva| prakṛti-pratyaya-rūpeṇa padasyaivānekaviśeṣa-garbhāt vād
aneka-padārtha-saṁsarga-bodhakatvāc ca vākyaśya|

||28||

atha syān nāsmābhir nirviśeṣe svayamprakāśe vastuni śabdaḥ pramāṇam ity ucyate|
svataḥ-siddhasya pramāṇānapekṣatvāt| sarvaiḥ śabdais tad-uparāga-viśeṣā jñātrtvādayaḥ sarve
nirasyante| sarveṣu viśeṣeṣu nirvṛteṣu vastu-mātram anavacchinnaṁ svayamprakāśaṁ svata
evāvatiṣṭhata iti| naitad evam| kena śabdena tad vastu nirdiśya tad-gata-viśeṣā nirasyante|
jñapti-mātra-śabdeneti cen na| so'pi saviśeṣam eva vastv-avalambate| prakṛti-pratyaya-rūpeṇa
viśeṣa-garbhāt| jñā avabodhana iti sakarmakaḥ sakartṛkaḥ kriyā-viśeṣaḥ
kriyāntara-vyāvartaka-svabhāva-viśeṣaś ca prakṛtyāvagamya| pratyayena ca
līṅga-saṅkhyādayaḥ| svataḥ-siddhāv apy etat-svabhāva-viśeṣa-virahe siddhir eva na syāt|
anya-sādhana-svabhāvatayā hi jñapteḥ svataḥ-siddhir ucyate|

||29||

brahma-svarūpaṁ kṛtsnaṁ sarvadā svayam eva prakāśate cen na tasminn anya-dharmādhyāśaḥ sambhavati| na hi rajju-svarūpe'vabhāsamāne sarpatvādir adhyasyate| ata eva hi bhavadbhir ācchādikāvidyābhyupagamyate| tataś ca śāstrīya-nivartaka-jñānasya brahmaṇi tirohitāmśo viśayaḥ| anyathā tasya nivartakatvaṁ ca na syāt| adhiṣṭhānātireki-rajjutva-prakāśanena hi sarpatvaṁ bādhyate| ekaś ced viśeṣo jñāna-mātre vastuni śabdenābhidhīyate sa ca brahma-viśeṣaṇaṁ bhavatīti sarva-śruti-pratipādita-sarva-viśeṣaṇa-viśiṣṭaṁ brahma bhavati|

||30||

ataḥ prāmāṇikānāṁ na kenāpi pramāṇena nirviśeṣa-vastu-siddhiḥ| nirvikalpaka-pratyakṣe'pi saviśeṣaṁ eva vastu pratīyate| anyathā savikalpake so'yam iti pūrvāvagata-prakāra-viśiṣṭa-pratyayānupapatteḥ| vastu-saṁsthāna-viśeṣa-rūpatvād gotvāder nirvikalpaka-daśāyāṁ api saṁsthānam eva vastv ittham iti pratīyate| dvitīyādi-pratyayeṣu tasya saṁsthāna-viśeṣasyāneka-vastu-niṣṭhatā-mātraṁ pratīyate| saṁsthāna-rūpa-prakārākhyasya padārthasyāneka-vastu-niṣṭhatayāneka-vastu-viśeṣaṇatvaṁ dvitīyādi-pratyayāvagamyam iti dvitīyādi-pratyayāḥ savikalpakā ity ucyante| ata evaikasya padārthasya bhinnābhinnatva-rūpeṇa dvyātmakatvaṁ viruddhaṁ pratyuktam| saṁsthānasya saṁsthāninaḥ prakāratayā padārthāntaratvam| prakāratvād eva pṛthaksiddhy-anarhatvaṁ pṛthag-anupalambhaś ceti na dvy-ātmakatva-siddhiḥ|

||31||

api ca nirviśeṣa-vastv-ādinā svayamprakāśe vastuni tad-uparāga-viśeṣāḥ sarvaiḥ śabdair nirasyanta iti vadatā ke te śabdā niṣedhakā iti vaktavyam| vācārambhaṇaṁ vikāro nāmadheyam mṛttikety eva satyam iti vikāra-nāmadheyayor vācārambhaṇa-mātratvāt| yat tatra kāraṇatayopalakṣyate vastu-mātraṁ tad eva satyam anyad asatyam itīyaṁ śrutir vadatīti cen naitad upapadyate| ekasmin vijñāte sarvaṁ vijñātaṁ bhavatīti pratijñāte'nya-jñānenānya-jñānāsambhavaṁ manvānasyaikam eva vastu vikārādy-avasthā-viśeṣeṇa pāramārthikenaiva nāma-rūpaṁ avasthitaṁ cet tatraikasmin vijñāte tasmād vilakṣaṇa-saṁsthānāntaram api tad eveti tatra dṛṣṭānto'yaṁ nidarśitaḥ| nātra kasyacid viśeṣasya niṣedhakaḥ ko'pi śabdo dṛśyate| vācārambhaṇam iti vācā vyavahāreṇārabhyata ity ārambhaṇam| piṇḍa-rūpeṇāvasthitāyāḥ mṛttikāyā nāma vānyad vyavahāraś cānyaḥ| ghaṭa-śarāvādi-rūpeṇāvasthitāyās tasyā eva mṛttikāyā anyāni nāmadheyāni vyavahāraś cānyadṛśāḥ| tathāpi sarvatra mṛttikā-dravyam ekam eva nānā-saṁsthāna-nānā-nāmadheyābhyām

nānā-vyavahāreṇa cārabhyata ity etad eva satyam ity anenānya-jñānenānya-jñāna-sambhavo nidarśitaḥ| nātra kiñcid vastu niṣidhyata iti pūrvam evāyam arthaḥ prapañcitaḥ|

||32||

api ca yenāśrutam śrutam ity ādinā brahma-vyatiriktasya sarvasya mithyātvaṁ pratijñātaṁ ced yathā somyaikena mṛt-piṇḍenety ādi drṣṭāntaḥ sādhya-vikalaḥ syāt| rajju-sarpādivan mṛttikā-vikārasya ghaṭa-śarāvāder asatyatvaṁ śvetaketoh śūsṛṣoḥ pramāṇāntareṇa yuktyā cāsiddham ity etad api siṣādhayiṣitam iti cet| yatheti drṣṭāntayopādānam na ghaṭate|

||33||

sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyam evādvitīyam ity atra sad evaikam evety avadhāraṇa-dvayenādvitīyam ity anena ca san-mātrātireki-sajātīya-vijātīyāḥ sarve viśeṣā niṣiddhā iti pratīyata iti cennaitad evam| kārya-kāraṇa-bhāvāvasthā-dvayāvasthitasyaikasya vastuna ekāvasthāvasthitasya jñānenāvasthāntarāvasthitasyāpi vastv-aikyena jñātātām drṣṭāntena darśayitvā śvetaketor aprajñātaṁ sarvasya brahma-kāraṇatvaṁ ca vaktum sad eva somyedam ity ārabdham| idam agre sad evāsīd iti| agra iti kāla-viśeṣaḥ| idam-śabda-vācyasya prapañcasya sad-āpatti-rūpām kriyām sadravayatām ca vadati| ekam eveti cāsya nānā-nāma-rūpa-vikāra-prahāṇam| etasmin pratipāдите'sya jagataḥ sad-upādānatā pratipāditā bhavati| anyatropādāna-kāraṇasya sva-vyatiriktādhiṣṭhātrapekṣā-darśane'pi sarva-vilakṣaṇatvād asya sarva-jñasya brahmaṇaḥ sarva-śakti-yogo na viruddha ity advitīya-padam adhiṣṭhātrantaram nivārayati| sarva-śakti-yuktatvād eva brahmaṇaḥ| kāścana śrutayaḥ prathamam upādāna-kāraṇatvaṁ pratipādyā nimitta-kāraṇam api tad eveti pratipādayanti| yatheyam śrutih| anyāś ca śrutayo brahmaṇo nimitta-kāraṇatvam anujñāyāsyavopādānatādi katham iti paricodya, sarva-śakti-yuktatvād upādāna-kāraṇam tad-itarāśeṣopakaraṇam ca brahmaiveti pariharanti kiṁsvid vanam ka u sa vṛkṣa āsīd yato dyāv āprthivī niṣṭatakṣuḥ, maṇiṣiṇo manasā pṛcchated u tad yad adhyatiṣṭhad bhuvanāni dhārayan| brahma vanam brahma sa vṛkṣa āsīd yato dyāv āprthivī niṣṭatakṣur maṇiṣiṇo manasā vibravīmi vaḥ brahmādhyaṭiṣṭhad bhuvanāni| dhārayann iti sāmānyato drṣṭena virodham āśankya brahmaṇaḥ sarva-vilakṣaṇatvena parihāra uktaḥ| ataḥ sad eva somyedam agra āsīd ity atrāpy agra ity ādy aneka-viśeṣā brahmaṇo pratipāditāḥ| bhavad-abhimata-viśeṣa-niṣedha-vācī ko'pi śabda na drśyate| pratyuta jagad-brahmaṇoḥ kārya-kāraṇa-bhāva-jñāpanāyāgra iti kāla-viśeṣa-sad-bhāvah| āsīd iti kriyā-viśeṣo, jagad-upādānatā jagan-nimittatā ca, nimittopādānayor bheda-nirasanena tasyaiva brahmaṇaḥ sarva-śakti-yogaś cety aprajñātaḥ sahasraśo viśeṣā eva pratipāditāḥ|

||34||

yato vāstava-kārya-kāraṇa-bhāvādi-vijñāne pravṛttam ata evāsad evedam agra āsīd ity ārabhyāsatkāryavāda-niṣedhaś ca kriyate kutas tu khalu somyaivam syād iti| prāgasata utpattir ahetukety arthaḥ| tad evopapādayati katham asataḥ saj jāyeteti| asata utpannam asad-ātmakam eva bhavatīty arthaḥ| yathā mṛd utpannam ghaṭādikam mṛd-ātmakam| sata utpattir nāma vyavahāra-viśeṣa-hetu-bhūto'vasthā-viśeṣa-yogaḥ|

||35||

etad uktam bhavati— ekam eva kāraṇa-bhūtam dravyam avasthāntara-yogena kāryam ity ucyata ity eka-vijñānena sarva-vijñānam pratipipādayiṣitam| tad asatkāryavāde na setsyati| tathā hi nimitta-samavāyya-samavāyi-prabhṛtiḥ kāraṇair avayavy-ākhyam kāryam dravyāntaram evotpadyata iti kāraṇa-bhūtād vastunaḥ kāryasya vastv-antaratvān na taj-jñānenāsyā jñātātā katham api sambhavatīti| katham avayavi dravyāntaram nirasyata iti cet| kāraṇa-gatāvasthāntara-yogasya dravyāntarotpatti-vādinah sampratipannasyaivaikatva-nāmāntarāder upapādakatvād dravyāntarādarśanāc ceti kāraṇam evāvasthāntarāpannam kāryam ity ucyata ity uktam|

||36||

nanu niradhiṣṭhāna-bhramāsambhava-jñāpanāyāsatkāryavāda-nirāsaḥ kriyate| tathā hy ekam cid-rūpaṁ satyam evāvidyācchāditam jagad-rūpeṇa vivartata ity avidyāśrayatvāya mūla-kāraṇam satyam ity abhyupagantavyam ity asatkāryavāda-nirāsaḥ| naitad evam| eka-vijñānena sarva-vijñāna-pratijñā-dṛṣṭānta-mukhena satkāryavādasyaiva prasaktatvād ity uktam| bhavat-pakṣe niradhiṣṭhāna-bhramāsambhavasya durupapādatvāc ca| yasya hi cetana-gata-doṣaḥ pāramārthiko doṣāśrayatvaṁ ca pāramārthikam tasya pāramārthika-doṣeṇa yuktasyāpāramārthika-gandharva-nagarādi-darśanam upapannam, yasya tu doṣaś cāpāramārthiko doṣāśrayatvaṁ cāpāramārthikam tasyāpāramārthikenāpy āśrayeṇa tad upapannam iti bhavat-pakṣe na niradhiṣṭhāna-bhramāsambhavaḥ|

||37||

śodhakeṣv api satyam jñānam anantaṁ brahma, ānando brahmety ādiṣu vākyeṣu sāmānyādhikarāṇya-vyutpatti-siddhāneka-guṇa-viśiṣṭaikārtthāvbodhanam aviruddham iti sarva-guṇa-viśiṣṭam brahmābhidhīyata iti pūrvam evoktam|

||38||

athāta ādeśo neti netīti bahudhā niṣedho dṛśyata iti cet| kim atra niṣidhyata iti vaktavyam| dve vāva brahmaṇo rūpe mūrtaṁ caivāmūrtaṁ ceti mūrtāmūrtātmakaḥ prapañcaḥ sarvo’pi niṣidhyata iti cen naivam| brahmaṇo rūpatayāprajñātaṁ sarvaṁ rūpatayopadiśya punar tad eva niṣeddhum ayuktam| prakṣālanād dhi pañkasya dūrād asparśanaṁ varam iti nyāyāt| kas tarhi niṣedha-vākyārthaḥ| sūtra-kāraḥ svayam eva vadati— prakṛtāitāvattvaṁ hi pratiṣedhati tato bravīti ca bhūya iti| uttaratra atha nāmadheyam saty asya satyam prāṇa vai satyam teṣāṁ eṣa satyam iti satyādi-guṇa-gaṇasya pratipāditatvāt pūrva-prakṛtāitāvan mātraṁ na bhavati brahmeti, brahmaṇa etāvan-mātratā pratiṣidhyata iti sūtrārthaḥ|

||39||

neha nānāsti kiñcanety ādinā nānātva-pratiṣedha eva dṛśyata iti cet| atrāpy uttaratra sarvasya vaśī sarvasyeśana iti satya-saṅkalpatva-sarveśvaratva-pratipādanāc cetana-vastu-śarīra īśvara iti sarva-prakāra-saṁsthitaḥ sa eka eveti tat-pratyanīkābrahmātmaka-nānātvaṁ pratiṣiddhaṁ na bhavad-abhimatam| sarvāsv evamprakārāsu śrutiṣv iyam eva sthitir iti na kvacid api brahmaṇaḥ saviśeṣatva-niṣedhaka-vācī ko’pi śabdo dṛśyate|

||40||

api ca nirviśeṣa-jñāna-mātraṁ brahma tac cācchādikāvidyā-tirohita-svarūpaṁ svagata-nānātvaṁ paśyatīty ayam artho na ghaṭate| tirodhānam nāma prakāśa-nivāraṇam| svarūpātireki-prakāśa-dharmānabhyupagamena prakāśasyaiva svarūpatvāt svarūpanāśa eva syāt| prakāśa-paryāyam jñānam nityam sa ca prakāśo’vidyā-tirohita iti bālīśa-bhāṣitam idam| avidyayā prakāśa-tirohita iti prakāśotpatti-pratibandho vidyamānasya vināśo vā| prakāśasyānutpādyatvād vināśa eva syāt| prakāśo nityo nirvikāras tiṣṭhatīti cet| satyām apy avidyāyām brahmaṇi na kiñcit tirohitam iti nānātvaṁ paśyatīti bhavatām ayaṁ vyavahāraḥ satsv anirvacanīya eva|

||41||

nanu ca bhavato’pi vijñāna-svarūpa ātmābhyupagantavyaḥ| sa ca svayamprakāśaḥ| tasya ca devādi-svarūpātmābhimāne svarūpa-prakāśa-tirodhānam avaśyam āśrayaṇīyam| svarūpa-prakāśe sati svātmany ākārāntarādhyāśayogāt| ato bhavataś cāyam samāno doṣaḥ| kiṁ cāsmākam

ekasminn evātmani bhavad-udīritam durghaṭatvam bhavatām ātmānantyābhyupagamāt sarveṣv
ayam doṣaḥ pariharaṇīyaḥ|

||42||

atrocyate— svabhāvato mala-pratyanīkānanta-jñānānandaika-svarūpaṁ
svābhāvīkānavadhikātiśayāparimitodāra-guṇa-sāgaram
nimeṣa-kāṣṭhā-kalā-muhūrtādi-parārdha-paryantāparimita-vyavaccheda-svarūpa-sarvotpatti-sthiti
-vināśādi-sarva-pariṇāma-nimitta-bhūta-kāla-kṛta-pariṇāmāspaṣṭānanta-mahā-vibhūti-
sva-līlā-parikara-svāmśa-bhūtānanta-baddha-mukta-nānā-vidha-cetana-tad-bhogyā-bhūtānanta-vi
citra-pariṇāma-śakti-cetanetara-vastu-jātāntaryāmitva-kṛta-sarva-śakti-śarīratva-sarva-prakārāvas
thānāvasthitam param brahmaiva vedyam,
tat-sākṣātkāra-kṣama-bhagavad-dvaipāyana-parāśara-vālmīki-manu-yājñavalkya-gautamāpastam
ba-prabhṛti-muni-gaṇa-praṇīta-vidhy-arthavāda-mantra-svarūpa-veda-mūletihāsa-purāṇa-dharma
-śāstropabhṛmḥita-paramārtha-bhūtānādi-nidhanāvicchinna-pāṭha-sampradāyarg-yajuh-sāmāthar
va-rūpānanta-śākhām vedam cābhyupagacchatām asmākam kim na setsyati| yathoktam
bhagavatā dvaipāyanena mahābhārata—

yo mām ajam anādim ca veti loka-maheśvaram|

dvāv imau puraṣau loke kṣaraś cākṣara eva ca|

kṣaraḥ sarvāṇi bhūtāni kūṭastho’kṣara ucyate||

uttamaḥ puruṣas tv anyāḥ paramātmety udāhṛtaḥ|

yo loka-trayam āviśya bibharty avyaya īśvaraḥ||

kālam ca pacate tatra na kālas tatra vai prabhuḥ|

ete vai nirayās tāta sthānasya paramātmanah||

avyaktādi-viśeṣāntam pariṇāmarddhi-samyuktam|

krīḍā harer idam sarvam kṣaram ity avadhāryatām||

kṛṣṇa eva hi lokānām utpattir api cāpyayaḥ|

kṛṣṇasya hi kṛte bhūtam idam viśvam carācaram||

iti| kṛṣṇasya hi kṛta iti kṛṣṇasya śeṣa-bhūtam sarvam ity arthaḥ|

bhagavatā parāśareṇāpy uktam—

śuddhe mahā-vibhūty-ākhye pare brahmaṇi śabdyate|

maitreya bhagavac-chabdaḥ sarva-kāraṇa-kāraṇe||

jñāna-śakti-balaiśvarya-vīrya-tejāmsy aśeṣataḥ|

bhagavac-chabda-vācyāni vinā heyair guṇādibhiḥ||

evam eṣa mahā-śabdo maitreya bhagavān iti|

parama-brahma-bhūtasya vāsudevasya nānyagaḥ||

tatra pūjya-padārthokti-paribhāṣāsamanvitaḥ|

śabdo'yaṁ nopacāreṇa tv anyatra hy upacārataḥ||

evamprakāram amalāṁ satyaṁ vyāpakam akṣayam|

samasta-heya-rahitaṁ viṣṇv-ākhyam paramaṁ padam||

kalā-muhūrtādi-mayaś ca kālo na yad-vibhūteḥ pariṇāma-hetuḥ||

krīḍato bālakasyeva ceṣṭās tasya niśāmaya||

ity ādi| manunāpi—

praśāsītāraṁ sarveṣāṁ aṇīyāṁsam aṇīyasām|

ity uktam| yājñavalkyenāpi—

kṣetrasyeśvara-jñānād viśuddhiḥ paramā matā|

iti| āpastambenāpi— pūḥ prāṇinaḥ sarva eva guhāśayasyeti| sarve prāṇino guhāśayas
paramātmanaḥ pūḥ puraṁ śarīram ity arthaḥ| prāṇina iti sajīvātma-bhūta-saṅghātaḥ|

||43||

nanu ca kim anenāḍambareṇa| codyaṁ tu na parihṛtam| ucyate— evam abhyupagacchatām
asmākam ātma-dharma-bhūtasya caitanyasya svābhāvikasyāpi karmaṇā pāramārthikaṁ
saṅkocaṁ vikāsaṁ ca bruvatām sarvam idaṁ parihṛtam| bhavas tu prakāśa eva svarūpam iti
prakāśo na dharma-bhūtas tasya saṅkoca-vikāsau vā nābyupagam yete| prakāśa-prasārānutpattim
eva tirodhāna-bhūtāḥ karmādayaḥ kurvanti| avidyā cet tirodhānaṁ tirodhāna-bhūtatayāvidyayā
svarūpa-bhūta-prakāśa-nāśa iti pūrvam evoktam| asmākam tv avidyā-rūpeṇa karmaṇā

svarūpa-nitya-dharma-bhūta-prakāśaḥ saṅkucitaḥ| tena devādi-svarūpātmābhīmāno bhavatīti
viśeṣaḥ| yathoktam—

avidyā karma-saṁjñānyā tṛtīyā śaktir iṣyate||

yathā kṣetra-śaktiḥ sā veṣṭitā nṛpa sarvagā|

saṁsāra-tāpān akhilān avāpnoty atisaṁtatān||

tayā tirohitatvāc ca śaktiḥ kṣetrajña-saṁjñitā|

sarva-bhūteṣu bhūpāle tāratamyena vartate||

iti| kṣetrajñānām sva-dharma-bhūtasya jñānasya karma-saṁjñāvidyayā saṅkocaṁ vikāsaṁ ca
darśayati|

||44||

api cācchādikāvidyā śrutibhiś caikyopadeśa-balāc ca
brahma-svarūpa-tirodhāna-heya-doṣa-rūpāśrīyate tasyāś ca mithyā-rūpatvena prapañcavat
sva-darśana-mūla-doṣāpekṣatvāt| na sā mithyā darśana-mūla-doṣaḥ syād iti brahmaiva
mithyā-darśana-mūlaṁ syāt| tasyāś cānāditve'pi mithyā-rūpatvād eva
brahma-dṛśyatvenaivānāditvāt tad-darśana-mūla-paramārtha-doṣānabhyupagamāc ca brahmaiva
tad-darśana-mūlaṁ syāt| tasya nityatvād anirmokṣa eva|

||45||

ata evedam api nirastam ekam eva śārīraṁ jīvavat, nirjīvānītarāṇi śārīrāṇi
svapna-dṛṣṭa-nānā-vidhānanta-śārīrāṇām yathā nirjīvatvam| tatra svapne draṣṭuḥ śārīram ekam
eva jīvavat| tasya svapna-velāyām dṛśya-bhūta-nānā-vidha-śārīrāṇām nirjīvatvam eva|
anenaikenaiiva parikalpitatvāj jīvā mithyā-bhūtā iti brahmaṇā sva-svarūpa-vyatiriktasya
jīva-bhāvasya sarva-śārīrāṇām ca kalpitatvād ekasminn api śārīre śārīravaj jīva-bhāvasya ca
mithyā-rūpatvāt sarvāṇi śārīrāṇi mithyā-rūpāṇi, tatra jīva-bhāvaś ca mithyā-rūpa ity ekasya
śārīrasya tatra jīva-bhāvasya ca na kaścid viśeṣaḥ| asmākaṁ tu svapne draṣṭuḥ sva-śārīrasya
tasminn ātma-sad-bhāvasya ca prabodha-velāyām abādhitatvān anyeṣāṁ śārīrāṇām
tad-gata-jīvānām ca bādhitatvāt te sarve mithyā-bhūtāḥ sva-śārīram ekaṁ tasmiṁ jīva-bhāvaś ca
paramārtha itī viśeṣaḥ|

||46||

api ca kena vā vidyā-nivṛttiḥ sā kīdṛṣṭī vivecanīyam| aikya-jñānam nivartakam nivṛttiś cānirvacanīya-pratyanīkākāreti cet| anirvacanīya-pratyanīkam nirvacanīyam tac ca sad vāsad vā dvi-rūpaṁ vā koṭy-antarām na vidyate| brahma-vyatirekenaitad abhyupagame punar avidyā na nivṛttā syāt| brahmaiva cen nivṛttis tat-prāg apy aviśiṣṭam iti vedānta-jñānāt pūrvam eva nivṛttiḥ syāt| aikya-jñānam nivartakam tad-abhāvāt saṁsāra iti bhavad-darśanam vihanyate|

||47||

kiṁ ca nivartaka-jñānasyāpy avidyā-rūpavāt tan-nivartanam keneti vaktavyam| nivartaka-jñānam svetara-samasta-bhedam nivartya kṣaṇikatvād eva svayam eva vinaśyati dāvānala-viṣa-nāśana-viṣāntaravad iti cen na| nivartaka-jñānasya brahma-vyatiriktatvena tat-svarūpa-tad-utpatti-vināśānām mithyā-rūpatvāt tad-vināśa-rūpā vidyā tiṣṭhaty eveti tad-vināśa-darśanasya nivartakam vaktavyam eva| dāvāgny-ādīnām api pūrvāvasthāvirodhi-pariṇāma-paramparā-varjanīyaiva|

||48||

api ca cinmātrabrahmavyatiriktakṛtsnaniṣedhaviṣaya-jñānasya ko'yaṁ jñātā| adhyāsarūpa iti cen na| tasya niṣedhatayā nivartakajñānakarmatvāt tatkartṛtvānupapatteḥ| brahmasvarūpa eveti cen na| brahmaṇo nivartakajñānam prati jñātṛtvaṁ kiṁ svarūpam utādhyastam| adhyastam ced ayam adhyāsas tanmūlavidyāntaram ca nivartakajñānaviṣayatayā tiṣṭhaty eva| tannivartakāntarābhyupagame tasyāpi trirūpatayānavasthaiva| sarvasya hi jñānasya trirūpakatvavirahe jñānatvam eva hīyate| kasyacit kañcanārthaviśeṣam prati siddhirūpatvāt| jñānasya trirūpatvavirahe bhavatām svarūpabhūtajñānavan nivartakajñānam apy anivartakam syāt| brahmasvarūpasyaiva jñātṛtvābhyupagame'smadīya eva pakṣaḥ parigrhītaḥ syāt| nivartakajñānasvarūpajñātṛtvaṁ ca svanivartyāntargatam iti vacanam bhūtalavyatiriktam kṛtsnam chinnam devadattenety asyām eva chedanakriyāyām asyās chedanakriyāyās chettṛtvasya ca chedyāntarbhāvavacanavad upahāsyam|

||49||

api ca nikhila-bheda-nivartakam idam aikya-jñānam kena jātam iti vimarśanīyam| śrutyaiveti cen na| tasyā brahma-vyatiriktāyā avidyā-parikalpitatvāt prapañca-bādhaka-jñānasyotpādakatvam na sambhavati| tathā hi duṣṭa-kāraṇa-jātam api rajju-sarpa-jñānam na duṣṭa-kāraṇa-janyena rajjur iyaṁ na sarpa iti jñānena bādhyate| rajju-sarpa-jñāna-bhaye vartamāne kenacid bhrāntena

puruṣeṇa rajjur iyaṁ na sarpa ity ukte'py ayaṁ bhrānta iti jñāte sati tad-vacanāṁ rajju-sarpa-jñānasya bādhakaṁ na bhavati bhayaṁ ca na nivartate| prajojaka-jñānavataḥ śravaṇa-velāyām eva hi brahma-vyatiriktatvena śruter api bhrānti-mūlatvaṁ jñātam iti| nivartaka-jñānasya jñātus tat-sāmagrī-bhūta-śāstrasya ca brahma-vyatiriktatayā yadi bādhyatvam ucyate hanta tarhi prapañca-nivṛtter mithyātvam āpatatīti prapañcasya satyatā syāt| svapna-dr̥ṣṭa-puruṣa-vākyāvagata-pitrādi-maraṇasya mithyātvena pitrādi-satyatāvat| kiṁ ca tat tvam asy ādi vākyam na prapañcasya bādhakam| bhrānti-mūlatvād bhrānta-prayukta-rajju-sarpa-bādhaka-vākyavat|

||50||

nanu ca svapne kasmim̐ścid bhaye vartamāne svapna-daśāyām evāyaṁ svapna iti jñāte sati pūrva-bhaya-nivṛttir dr̥ṣṭā| tadvad atrāpi sambhavaṭīti| naivam| svapna-velāyām eva so'pi svapna iti jñāte sati punar bhayānivṛttir eva dr̥ṣṭeti na kaścid viśeṣaḥ|

||51||

śravaṇavelāyām eva so'pi svapna iti jñātam evetyuktaṁ| yad api cedam uktaṁ bhrāntiparikalpitatvena mithyārūpam api śāstram advitīyaṁ brahmeti bodhayati tasya sato brahmaṇo viśayasya paścāt tanabādhādarśanād brahma susthitam eveti| tad ayuktaṁ| śūnyam eva tat tvam iti vākyena tasyāpi bādhitatvāt| idaṁ bhrāntimūlavākyam iti cet| sad advitīyaṁ brahmeti vākyam api bhrāntimūlam iti tvayaivoktaṁ| paścāttana-bādhādarśanaṁ tu sarva-śūnya-vākyasyaiveti viśeṣaḥ| sarva-śūnya-vādino brahma-vyatirikta-vastu-mithyātva-vādināś ca sva-pakṣa-sādhana-pramāṇa-pāramārthyānabhyupagamenābhiyuktair vādānadhikāra eva pratipāditāḥ| adhikāro'nabhyupāyatvān na vāde śūnya-vādinaḥ, iti|

||52||

api ca pratyakṣa-dr̥ṣṭasya prapañcasya mithyātvam kena pramāṇena sādhyate| pratyakṣasya doṣa-mūlatvenānyathā-siddhi-sambhavān nirdoṣaṁ śāstram ananyathā-siddhaṁ pratyakṣasya bādhakam iti cet| kena doṣeṇa jātaṁ pratyakṣam ananta-bheda-viśayam iti vaktavyam| anādi-bheda-vāsanākhyā-doṣa-jātaṁ pratyakṣam iti cet| hanta tarhy anenaiva doṣeṇa jātaṁ śāstram apīty eka-doṣa-mūlatvāc chāstra-pratyakṣayor na bādhyā-bādhaka-bhāva-siddhiḥ|

||53||

ākāśa-vāyv-ādi-bhūta-tad-ārabdha-śabda-sparśādi-yukta-manuṣyatvādi-saṁsthāna-saṁsthita-pad
ārtha-grāhi pratyakṣam| śāstram tu
pratyakṣādy-aparicchedy-asarvāntarātmatva-satyatvādy-ananta-viśeṣaṇa-viśiṣṭa-brahma-svarūpa-
tad-upāsanādy-ārādhana-prakāra-tat-prāpti-pūrvaka-tat-prasāda-labhya-phala-viśeṣa-tad-anīṣṭa-k
araṇa-mūla-nigraha-viśeṣa-viśayam iti na śāstra-pratyakṣayor virodhaḥ|
anādi-nidhanāvicchinna-pāṭa-sampradāyatādy-aneka-guṇa-viśiṣṭasya śāstrasya balīyastvam
vadatā pratyakṣa-pāramārthyam avaśyam abhyupagantavyam ity alam anena
śruti-śata-vitati-vāta-vega-parāhata-kudṛṣṭi-duṣṭa-yukti-jāla-tūla-nirasanenety uparamyate|

||54||

dvitīye tu pakṣa upādhi-brahma-vyatirikta-vastv-antarānabhyupagamād brahmaṇy
evopādhi-saṁsargād aupādhi-kāḥ sarve doṣā brahmaṇy eva bhavye| tataś
cāpahata-pāpmatvādi-nirdoṣatva-śrutayaḥ sarve vihanyante|

||55||

yathā ghaṭākāśādeḥ paricchinnatayā mahākāśād vilakṣaṇyam paraspara-bhedaś ca dṛśyate
tatrasthā guṇā vā doṣā vānavacchinne mahākāśe na sambadhyante evam
upādhi-kṛta-bheda-vyavasthita-jīva-gatā doṣā anupahite pare brahmaṇi na sambadhyanta iti cet|
naitad upapadyate| niravayavasyākāśasyānavacchedyasya ghaṭādibhiś chedāsambhavāt
tenaivākāśena ghaṭādayaḥ saṁyuktā iti brahmaṇo'py acchedyatvād brahmaivopādhi-saṁyuktaṁ
syāt| ghaṭa-saṁyuktākāśa-pradeśo'nyasmād ākāśa-pradeśād bhidyata ic cet| ākāśasyaikaśyaiva
pradeśa-bhedena ghaṭādi-saṁyogād ghaṭātau gacchati tasya ca pradeśa-bhedasyāniyama iti
tadvad brahmaṇy eva pradeśa-bhedāniyamenopādhi-saṁsargād upādhou gacchati
saṁyukta-viyukta-brahma-pradeśa-bhedāc ca brahmaṇy evopādhi-saṁsargaḥ kṣaṇe kṣaṇe
bandha-mokṣau syātām iti santaḥ parihasanti|

||56||

niravayavasyaivākāśasya śrotrendriyatve'pīndriya-vyavasthāvad brahmaṇy api
vyavasthopapadyata iti cet| na
vāyu-viśeṣa-saṁskṛta-karṇa-pradeśa-saṁyuktasyaivākāśa-pradeśasyendriyatvāt tasya ca

pradeśāntarābhede’pīndriya-vyavasthopapadyate| ākāśasya tu sarveṣāṃ śarīreṣu gacchat
sva-niyamena sarva-pradeśa-saṁyoga iti brahmaṇy upādhi-saṁyoga-pradeśānīyama eva|

||57||

ākāśasya svarūpeṇaiva śrotrendriyatvam abhyupagamyāpīndriya-vyavasthoktā| paramārthatas tv
ākāśo na śrotrendriyam| vaikārikād ahaṅkārad ekadaśendriyāṇi jāyanta iti hi vaidikāḥ| yathoktaṁ
bhagavatā parāśareṇa—

taijasānīndriyāṇy āhur devā vaikārikā daśa|

ekadaśaṁ manaś cātra devā vaikārikāḥ smṛtāḥ|| iti|

ayam arthaḥ| vaikārikas taijaso bhūtādir iti tri-vidho’haṅkāraḥ| sa ca kramāt sāttviko rājasas
tāmasaś ca| tatra tāmasād bhūtāder ākāśādīni bhūtāni jāyanta iti sṛṣṭi-kramam ukhvā taijasād
rājasād ahaṅkārad ekadaśendriyāṇi jāyanta iti paramatam upanyasya sāttvikāhaṅkārad
vaikārikānīndriyāṇi jāyanta iti sva-matam ucyate devā vaikārikāḥ smṛtā iti| devā indriyāṇi| evam
indriyāṇām āhaṅkārikāṇām bhūtaiś cāpy āyanam mahābhārata ucyate| bhautikatve’pīndriyāṇām
ākāśādi-bhūta-vikāratvād evākāśādi-bhūta-pariṇāma-viśeṣā vyavasthitā eva śarīravat puruṣāṇām
indriyāṇi bhavantīti brahmaṇy acchedye niravayave nirvikāre tv
anīyamenānanta-heyopādhi-saṁsarga-doṣo duṣparihara eveti śraddadhānānām evāyam pakṣa iti
śāstra-vido na bahu manyante| svarūpa-pariṇāmābhyupagamād avikāratva-śrutir bādhyate|
niravadyatā ca brahmaṇaḥ śakti-pariṇāma iti cet| keyam śaktir ucyate| kim
brahma-pariṇāma-rūpā| uta brahmaṇo’nanyā kāpīti| ubhaya-pakṣe’pi svarūpa-pariṇāmo’varjanīya
eva|

||58||

trītye’pi pakṣe jīva-brahmaṇor bhedavad abhedasya cābhyupagamāt tasya ca tad-bhāvāt
saubhari-bhedavac ca svāvatāra-bhedavac ca sarvasyeśvara-bhedatvāt sarve jīva-gatā doṣās
tasyaiva syuḥ| etad uktaṁ bhavati— īśvaraḥ svarūpeṇaiva
sura-nara-tiryak-sthāvarādi-bhedenāvasthita iti hi tadātmakatva-varṇanam kriyate| tathā saty
eka-mṛt-piṇḍārabdha-ghaṭa-śarāvādi-gatāny udakāharaṇādīni sarva-kāryāṇi yathā tasyaiva
bhavanti, evam sarva-jīva-gata-sukha-duḥkhādi sarvam īśvara-gatam eva syāt|

||59||

ghaṭa-śarāvādi-saṁsthānānupayukta-mṛd-dravyaṁ yathā kāryāntarānvitam eva eva
sura-paśu-manujādi-jīvatvānupayukteśvaraḥ sarva-jñāḥ satya-saṅkalpatvādi-kalyāṇa-guṇākara iti
cet satyaṁ sa eveśvara ekenāṁśena kalyāṇa-guṇa-gaṇākaraḥ sa evānyenāṁśena heya-guṇākara
ity uktam| dvayor aṁśayor īśvarāviśeṣāt| dvav aṁśau vyavasthitav iti cet| kas tena lābhah|
ekasyaivānekāṁśena nitya-duḥkhitvād aṁśāntareṇa sukhitvam api neśvaratvāya kalpate| yathā
devadattasyaikasmin haste candana-paṅkānulepa-keyūra-kaṭakāṅgulīyālāṅkāras tasyaivānyasmin
haste mudgarābhigāṭhāḥ kālānala-jvālānupraveśaś ca tadvad eveśvarasya syād iti
brahmājñāna-pakṣād api pāpīyān ayaṁ bheda-bheda-pakṣaḥ| aparimita-duḥkhasya
pāramārthikatvāt saṁsāriṇām anantatvena dustaratvāc ca|

||60||

tasmād vilakṣaṇo'yaṁ jīvāṁśa iti ced āgato'si tarhi madīyaṁ panthānam| īśvarasya svarūpeṇa
tādātmya-varṇane syād ayaṁ doṣaḥ| ātma-śarīra-bhāvena tu tādātmya-pratipādana na kaścid
doṣaḥ| pratyuta nikhila-bhuvana-niyamanādir mahān ayaṁ guṇa-gaṇaḥ pratipādito bhavati|
sāmānādhikaraṇyaṁ ca mukhya-vṛttam|

||61||

api caikasya vastuno bhinnābhinnatvaṁ viruddhatvān na sambhavatīty uktam| ghaṭasya paṭād
bhinnatve sati tasya tasminn abhāvaḥ| abhinnatve sati tasya ca bhāva iti| ekasmin kāle caikasmin
deśe caikasya hi padārthasya yugapat sad-bhāvo'sadbhāvaś ca viruddhaḥ|

||62||

jāty-ātmanā bhāvo vyakty-ātmanā cābhāva iti cet| jāter muṇḍena cābhāve sati khaṇḍe
muṇḍasyāpi sad-bhāva-prasaṅgaḥ| khaṇḍena ca jāter abhinnatve sad-bhāvo bhinnatve
cāsad-bhāvaḥ, aśve mahiṣatvasyaiveti virodho duṣparihara eva| jāty-āder vastu-saṁsthānatayā
vastunaḥ prakāratvāt prakāra-prakāriṇoś ca padārthāntaratvaṁ prakārasya
pṛthaksiddhy-anarhatvaṁ pṛthag-anupalambhaś ca tasya ca saṁsthānasya cāneka-vastuṣu
prakāratayāvasthitaś cety ādi pūrvam uktam|

||63||

so'yaṁ iti buddhiḥ prakāraikyād ayaṁ api daṇḍīti buddhimat| ayaṁ ca jāty-ādi-prakāro vastuno
bheda ity ucyate| tad-yoga eva vastuno bhinnam iti vyavahāra-hetur ity arthaḥ| sa ca vastuno

bheda-vyavahāra-hetuḥ svasya ca saṁvedanavat| yathā saṁvedanaṁ vastuno vyavahāra-hetuḥ
svasya vyavahāra-hetuś ca bhavati|

||64||

ata eva san-mātra-grāhi pratyakṣaṁ na bheda-grāhīty-ādi-vādā nirastāḥ|
jāty-ādi-saṁsthāna-saṁsthitasyaiva vastunaḥ pratyakṣeṇa gr̥hītatvāt tasyaiva
saṁsthāna-rūpa-jāty-ādeḥ pratiyogy-apekṣayā bheda-vyavahāra-hetutvāc ca|
svarūpa-pariṇāma-doṣaś ca pūrvam evoktaḥ|

||65||

yaḥ pṛthivyām tiṣṭhan pṛthivyā antaro yaṁ pṛthivī na veda yasya pṛthivī śarīraṁ yaḥ pṛthivīm
antaro yamayati eṣa ta ātmāntaryāmy amṛtaḥ| ya ātmani tiṣṭhann ātmano'ntaro ya ātmā na veda
yasyātmā śarīraṁ ya ātmānam antaro yamayati eṣa ta ātmāntaryāmy amṛtaḥ| yaḥ pṛthivīm antare
sañcaran yasya pṛthivī śarīraṁ yaṁ pṛthivī na vedety ādi yo'kṣaram antare sañcaran yasyākṣaram
śarīraṁ akṣaram na veda yo mṛtyum antare sañcaran yasya mṛtyuḥ śarīraṁ yaṁ mṛtyur na veda
eṣa sarva-bhūtāntarātmāpahata-pāpmā divyo deva eko nārāyaṇaḥ| dvā suparṇā sayujā sakhāyā
samānaṁ vṛkṣaṁ pariśvasjāte| tayor anyau pippalaṁ svādv atty anaśnann anyo'bhicākaśīti|
antaḥ praviṣṭaḥ śāstā janānāṁ sarvātmā| tat sṛṣṭvā tad evānuprāviśat| tad anupraviśya sac ca tyac
cāṇṛtaṁ ca satyam abhavat| anena jīvenātmanety ādi| pṛthag ātmānaṁ preritāraṁ matvā juṣṭas
tatas tenāmṛtatvam eti| bhoktā bhogyāṁ preritāraṁ ca matvā sarvaṁ proktaṁ tri-vidhaṁ brahma,
etat| nityo nityānāṁ cetanaś cetanānāṁ eko bahūnāṁ yo vidadhāti kāmān|
pradhāna-kṣetrajña-patir guṇeśaḥ| jñājñau dvav ajav īśānīśav ity ādi śruti-śatais
tad-upabṛmhaṇaiḥ

jagat sarvaṁ śarīraṁ te sthairyāṁ te vasudhā-talam||

yat kiñcit sṛjyate yena sattva-jātena vai dvija|

tasya sṛjyasya sambhūtau tat sarvaṁ vai hares tanuḥ||

aham ātmā guḍākeśa sarva-bhūtāśaya-sthitaḥ||

sarvasya cāhaṁ hṛdi sanniviṣṭo

mattaḥ smṛtir jñānam apohanaṁ ca||

ity ādi veda-vid-agresara-vālmīki-parāśara-dvaipāyana-vacobhiś ca parasya brahmaṇaḥ
sarvasyātmavāgamaḥ cid-acid-ātmakasya vastunas tac-charīratvāgamaḥ ca śarīrasya

śārīṇaṁ prati prakāratayaiva padārthatvāc śārīra-śārīṇoś ca dharma-bhede'pi tayor asaṅkarāt sarva-śārīraṁ brahmeti brahmaṇo vaibhavaṁ pratipādayadbhiḥ sāmānādhikaraṇyādibhir mukhya-vṛttaiḥ sarva-cetanācetana-prakāraṁ brahmaivābhīdhīyate| sāmānādhikaraṇyaṁ hi dvayoḥ padayoḥ prakāra-dvaya-mukhenaikārtha-niṣṭhatvaṁ| tasya caitasmin pakṣe mukhyatā| tathā hi tat tvam iti sāmānādhikaraṇye tad ity anena jagat-kāraṇaṁ sarva-kalyāṇa-guṇa-gaṇākaraṁ niravadyaṁ brahmocyate| tvam iti ca cetana-sāmānādhikaraṇya-vṛttena jīvāntaryānirūpi tac-charīraṁ tadātmatayāvasthitaṁ tat-prakāraṁ brahmocyate| itareṣu pakṣeṣu sāmānādhikaraṇya-hānir brahmaṇaḥ sadoṣatā ca syāt|

||66||

etad uktaṁ bhavati— brahmaivam avasthitaṁ ity atraivaṁ-śabdārtha-bhūta-prakāratayaiva vicitra-cetanācetanātmaka-prapañcasya sthūlasya sūkṣmasya ca sad-bhāvaḥ| tathā ca bahu syāṁ prajāyeyety ayam arthaḥ sampanno bhavati| tasyaiveśvarasya kāryatayā kāraṇatayā ca nānā-saṁsthāna-saṁsthitasya saṁsthānatayā cid-acid-vastu-jātaṁ avasthitaṁ iti|

||67||

nanu ca saṁsthāna-rūpeṇa prakāratayaivaṁ-śabdārthatvaṁ jāti-guṇayor eva drṣṭaṁ na dravyasya| svatantra-siddhi-yogyasya padārthasyaivaṁ-śabdārthatayeśvarasya prakāra-mātratvaṁ ayuktaṁ| ucyate— dravyasyāpi daṇḍa-kunḍalāder dravyāntara-prakāratvaṁ drṣṭaṁ eva| nanu ca daṇḍādeḥ svatantrasya dravyāntara-prakāratve matvarthīya-pratyayo drṣṭaḥ| yathā daṇḍī kunḍalīti| ato gotvādi-tulyatayā cetanācetanasya dravya-bhūtasya vastuna īśvara-prakāratayā sāmānādhikaraṇyena pratipādanam na yujyate| atrocyate— gaur aśvo manuṣyo deva iti bhūta-saṅghāta-rūpāṇāṁ dravyāṇāṁ eva devadatto manuṣyo jātaḥ puṇya-viśeṣeṇa yajñadatto gaur jātaḥ pāpeṇa, anyaś cetanaḥ puṇyātirekeṇa devo jāta ity ādi devādi-śārīrāṇāṁ cetana-prakāratayā loka-devayoḥ sāmānādhikaraṇyena pratipādanam drṣṭam|

||68||

ayam arthaḥ— jātir vā guṇo vā dravyaṁ vā na tatrādaraḥ| kañcana dravya-viśeṣaṁ prati viśeṣaṇatayaiva yasya sad-bhāvas tasya tad-aprthaksiddhes tat-prakāratayā tat-sāmānādhikaraṇyena pratipādanam yuktaṁ| yasya punar dravyasya pṛthaksiddhasyaiva kadācit kvacid dravyāntara-prakāratvaṁ iṣyate tatra matvarthīya-pratyaya iti viśeṣaḥ| evam eva sthāvara-jaṅgamātmakasya sarvasya vastuna īśvara-śārīratvena tat-prakāratayaiva svarūpa-sad-bhāva iti| tat-prakārīśvara eva tat-tac-chabdenābhīdhīyata iti

tat-sāmānādhikarāṇyena pratipādanam yuktam| tad evaitat sarvaṁ pūrvam eva
nāma-rūpa-vyākaraṇa-śruti-vivarāṇe prapañcitam|

||69||

ataḥ

prakṛti-puruṣa-mahad-ahaṅkāra-tanmātra-bhūteṇ dṛṣṭvā tad-ārabdha-caturdaśa-bhuvanātmaka-brah-
maṇḍa-tad-antarvartī-deva-tīryaṇ-manuṣya-sthāvarādi-sarva-prakāra-saṁsthāna-saṁsthitaṁ
kāryam api sarvaṁ brahmaiveti kāraṇa-bhūta-brahma-vijñānād eva sarvaṁ vijñātaṁ bhavatīty
eka-vijñānena sarva-vijñānam upapannataram| tad evaṁ kārya-kāraṇa-bhāvādi-mukhena
kṛtsnasya cid-acid-vastunaḥ parabrahma-prakāratayā tadātmakatvam uktam|

||70||

nanu ca parasya brahmaṇaḥ svarūpeṇa pariṇāmāspadatvaṁ
nirvikāratva-niravadyatva-śruti-vyākopa-prasaṅgena nivāritam| prakṛtiś ca
pratijñādṛṣṭāntānuparodhād ity eka-vijñānena
sarva-vijñāna-pratijñāna-mṛt-tat-kārya-dṛṣṭāntābhyāṁ parama-puruṣasya
jagad-upādāna-kāraṇatvaṁ ca pratipāditam| upādāna-kāraṇatvaṁ ca pariṇāmāspadatvam eva|
katham idam upapadyate|

||71||

atrocyate— sajīvasya prapañcasyāviśeṣeṇa kāraṇatvam uktam| tatśreṣṭhasya
jīva-rūpa-pariṇāmābhyupagamena nātmā śruter nityatvāc ca tābhya iti virudhyate|
vaiśamya-nairghṛṇya-parihāraś ca jīvanam anāditvābhyupagamena tat-karma-nimittatayā
pratipāditāḥ vaiśamya-nairghṛṇye na sāpekṣatvān na karma-vibhāgād iti cen nānāditvād
upapadyate cāpy upalabhyate cety akṛtābhyāgamakṛta-vipraṇāśa-prasaṅgaś cānityatve’bhihitāḥ|

||72||

tathā prakṛter apy anāditā śrutibhiḥ pratipaditā—

ajām ekām lohita-śukla-kṛṣṇām bahvīm prajām janayantīm sarūpām|

ajo hy eko juṣamāṇo’nuśete jahāty enām bhukta-bhogām ajo’nyaḥ||

iti prakṛti-puruṣayor ajatvaṁ darśayati| asmān māyī srjate viśvam etat tasminś cānyo māyayā sanniruddhaḥ, māyāṁ tu prakṛtiṁ vidyān māyinaṁ tu maheśvaram iti prakṛtir eva svarūpeṇa vikārāspadam iti ca darśayati| gaur anādyantavatī sā janitrī bhūta-bhāvinīti ca| smṛtiś ca bhavati—

prakṛtiṁ puruṣaṁ caiva viddhy anādī ubhav api|
vikārāṁś ca guṇāṁś caiva viddhi prakṛti-sambhavān||
bhūmir āpo'nalo vāyuh khaṁ mano buddhir eva ca|
ahaṁkāra itīyaṁ me bhinnā prakṛtir aṣṭadhā||
apareyam itas tv anyāṁ prakṛtiṁ viddhi me parām|
jīva-bhūtāṁ mahā-bāho yayedam dhāryate jagat||
prakṛtiṁ svām avaṣṭabhya visrjāmi punaḥ punaḥ|
mayādhyakṣeṇa prakṛtiḥ sūyate sacarācaram||

ity ādikā|

||73||

evam ca prakṛter apīśvara-śarīratvāt prakṛti-śabdo'pi tadātma-bhūtasyeśvarasya
tat-prakāra-samsthitasya vācakaḥ| puruṣa-śabdo'pi tadātma-bhūtasyeśvarasya
puruṣa-prakāra-samsthitasya vācakaḥ| atas tad-vikārāṇām api tatheśvara evātmā| tad āha—

vyaktaṁ viṣṇus tathāvyaktaṁ puruṣaḥ kāla eva ca|
sā eva kṣobhako brahman kṣobhyaś ca parameśvaraḥ||

iti| ataḥ prakṛti-prakāra-samstHITE paramātmāni prakāra-bhūta-prakṛty-amse vikāraḥ
prakāry-amse cāvikāraḥ| evam eva jīva-prakāra-samstHITE paramātmāni ca prakāra-bhūta-jīvāmse
sarve cāpuruṣārthāḥ prakāry-amśo niyantā niravadyaḥ sarva-kalyāṇa-guṇākaraḥ satya-saṅkalpa
eva|

||74||

tathā ca sati kāraṇāvastha īśvara eveti tad-upādānaka-jagat-kāryāvastho'pi sa eveti
kārya-kāraṇayor ananyatvaṁ sarva-śruty-avirodhaś ca bhavati| tad evam

nāma-rūpa-vibhāgānarha-sūkṣma-daśāpanna-prakṛti-puruṣa-śarīraṁ brahma kāraṇāvasthaṁ,
jagatas tad-āpattir eva ca pralayaḥ| nāma-rūpa-vibhāga-vibhakta-sthūla-cid-acid-vastu-śarīraṁ
brahma kāryatvaṁ, brahmaṇas tathāvidha-sthūla-bhāva eva jagataḥ sṛṣṭir ity ucyate| yathoktaṁ
bhagavatā parāśareṇa—

pradhāna-puṁsor ajayoḥ kāraṇaṁ kārya-bhūtayoh| iti|

||75||

tasmād īśvara-prakāra-bhūta-sarvāvastha-prakṛti-puruṣa-vācinaḥ śabdās
tat-prakāra-viśiṣṭatayāvasthite paramātmāni mukhyatayā vartante|
jīvātma-vāci-deva-manuṣya-śabdavat| yathā deva-manuṣyādi-śabdā
deva-manuṣyādi-prakṛti-pariṇāma-viśeṣāṇāṁ jīvātma-prakāratayaiva padārthatvāt prakāriṇi
jīvātmani mukhyatayā vartante| tasmāt sarvasya cid-acid-vastunaḥ paramātma-śarīratayā
tat-prakāratvāt paramātmāni mukhyatayā vartante sarve vācakāḥ śabdāḥ|

||76||

ayam eva cātma-śarīra-bhāvaḥ pṛthaksiddhy-anarhādharādheya-bhāvo niyantr-niyāmya-bhāvaḥ
śeṣa-śeṣi-bhāvaś ca| sarvātmanādhāratayā niyantrtayā śeṣitayā cāpnotīty ātmā
sarvātmanādheyatayā niyāmyatayā śeṣatayā cāpṛthaksiddham prakāra-bhūtam ity ākāraḥ śarīram
iti cocyate| evam eva hi jīvātmanaḥ sva-śarīra-sambandhaḥ| evam eva paramātmanaḥ
sarva-śarīratvena sarva-śabda-vācyatvam|

||77||

tad āha śruti-gaṇaḥ— sarve vedā yat padam āmananti sarve vedā yatraikam bhavantīti|
tasyaikasya vācyatvād ekārtha-vācino bhavantīty arthaḥ| eko devo bahudhā niviṣṭaḥ, sahaiva
santaṁ na vijānanti devā ity ādi| devā indriyāṇi| deva-manuṣyādīnām antaryāmitayātmavena
niviśya sahaiva santaṁ teṣāṁ indriyāṇi manaḥ-paryantāni na vijānantīty arthaḥ| tathā ca
paurāṇikāni vacāmsi—

natāḥ sma sarva-vacasāṁ pratiṣṭhā yatra śaśvatī|

vācye hi vacasaḥ pratiṣṭhā|

kāryāṇāṁ kāraṇāṁ pūrvaṁ vacasāṁ vācyam uttamam|

vedaiś ca sarvair aham eva vedyah|

ity ādīni sarvāṇi hi vacāṁsi saśarīrātma-viśiṣṭam antaryāmiṇam evācakṣate| hantāham imās tistro
devatā anena jīvenātmānupraviśya nāma-rūpe vyākaravāṇīti hi śrutiḥ| tathā ca mānavam vacah—

praśāsītāram sarveṣām aṇīyāṁsam aṇīyasām|

rukṁābham svapnadhī-gamyam vidyāt tam puruṣam param||

antaḥ praviśyāntaryāmitayā sarveṣām praśāsītāram niyantāram aṇīyāṁsa ātmānaḥ
kṛtsnasyācetanasya vyāpakatayā sūkṣma-bhūtās te teṣām api vyāpakatvāt tebhyo’pi sūkṣmatara
ity arthaḥ rukṁābhaḥ āditya-varṇaḥ svapna-kalpa-buddhi-prāpyaḥ,
viśadatama-pratyakṣatāpannānudhyānaika-labhya ity arthaḥ|

enam eke vadanty agniṁ māruto’nye prajāpatim|

indram eke pare pramāṇam apare brahma śāśvatam||

iti| eke vedā ity arthaḥ| ukta-rītyā parasyaiva brahmaṇaḥ sarvasya praśāsītṛtvena
sarvāntarātmatayā praviśyāvasthitatvād agny-ādayaḥ śabdā api śāśvata-brahma-śabdavat tasyaiva
vācakā bhavantīty arthaḥ| tathā ca smṛty-antaram—

ye yajanti pitṛn devān brāhmaṇān sahutāśanān|

sarva-bhūtāntarātmānaṁ viṣṇum eva yajanti te||

iti| pitṛ-deva-brāhmaṇa-hutāśanādi-śabdās tan-mukhena tad-antarātmā-bhūtasya viṣṇor eva
vācakā ity uktaṁ bhavati|

||78||

atredaṁ sarva-śāstra-hṛdayaṁ jīvātmānaḥ svayam asaṅkucitāparicchinna-nirmala-jñāna-svarūpāḥ
santaḥ karma-rūpāvidyāveṣṭitās tat-tat-karmānurūpa-jñāna-saṅkocam āpannāḥ,
brahmādi-stamba-paryanta-vividha-vicitra-deheṣu praviśtās
tat-tad-dehocita-labdha-jñāna-prasarās tat-tad-dehātmābhimāninas tad-ucita-karmāṇi kurvāṇās
tad-anugūṇa-sukha-duḥkhopabhoga-rūpa-saṁsāra-pravāhaṁ pratipadyante| eteṣām
saṁsāra-mocanaṁ bhagavat-prapattim antareṇa nopapadyata iti tad-arthaḥ prathamam eṣām
devādi-bheda-rahita-jñānaikākāratayā sarveṣām sāmyaṁ pratipādyā, tasyāpi svarūpasya
bhagavac-cheṣataikarasatayā bhagavad-ātmakatām api pratipādyā, bhagavat-svarūpaṁ ca
heya-pratyanīka-kalyāṇaikatānatayā sakaletara-visajātīyam
anavadhikātiśayasaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇāśrayaṁ

sva-saṅkalpa-pravṛtta-samasta-cid-acid-vastu-jātatayā sarvasyātma-bhūtaṁ pratipādyā
tad-upāsana-sāṅgaṁ tat-prāpakam pratipadayanti śāstrāṇīti|

||79||

yathoktam—

nirvāṇa-maya evāyam ātmā jñāna-mayo'malah|

duḥkhājñāna-malā dharmā prakṛtes te na cātmanaḥ|

iti prakṛti-saṁsarga-kṛta-karma-mūlatvān nātma-svarūpa-prayuktā dharmā ity arthaḥ|
prāptāprāpta-vivekena prakṛter eva dharmā ity uktam|

vidyā-vinaya-sampanne brāhmaṇe gavi hastini|

śuni caiva śva-pāke ca pāṇḍitāḥ sama-darśinaḥ|

iti| deva-tiryak-manuṣya-sthāvara-rūpa-prakṛti-saṁsṛṣṭasyātmanaḥ svarūpa-vivecanī buddhir
eṣāṁ te paṇḍitāḥ| tat-tat-prakṛti-viśeṣa-viyuktātma-yāthātmya-jñānavantas tatra
tatrātyanta-viṣamākāre vartamānam ātmānaṁ samānākāraṁ paśyantīti sama-darśina ity uktam|
tad idam āha—

ihaiva tair jitaḥ sargo yeṣāṁ sāmye sthitaṁ manaḥ|

nirdoṣaṁ hi samam brahma tasmād brahmaṇi te sthitāḥ||

iti| nirdoṣaṁ devādi-prakṛti-viśeṣa-saṁsarga-rūpa-doṣa-rahitaṁ svarūpeṇāvasthitaṁ sarvam
ātma-vastu nirvāṇa-rūpa-jñānaikākāratayā samam ity arthaḥ|

||80||

tasyaivambhūtasyātmano bhagavac-cheṣataikarasatā tan-niyāmyatā tad-ekādhāratā ca
tac-charīra-tat-tanu-prabhṛtibhiḥ śabdais tat-samānādhikaranyena ca śruti-smṛtīhāsa-purāṇeṣu
pratipādyata iti pūrvam evoktam|

||81||

daivī hy eṣā guṇa-mayī mama māyā duratyayā|

mām eva ye prapadyante māyām etām taranti te||

iti tasyātmanah karma-kṛta-vicitra-guṇa-maya-prakṛti-saṁsarga-rūpāt saṁsārān mokṣo
bhagavat-prapattim antareṇa nopapadyata ity uktam bhavati| nānyaḥ panthā ayanāya vidyata ity
ādi śrutibhiś ca|

mayā tatam idam sarvaṁ jagad avyakta-mūrtinā|

mat-sthāni sarva-bhūtāni na cāham teṣv avasthitaḥ||

na ca mat-sthāni bhūtāni paśya me yogam aiśvaram||

iti sarva-śakti-yogāt svaiśvarya-vaicitryam uktam| tad āha—

viṣṭabhyāham idam kṛtsnam ekāmśena sthito jagat|

ity ananta-vicitra-mahāścarya-rūpaṁ jagan mamāyutāmśenātmatayā praviśya sarvaṁ
mat-saṅkalpena viṣṭabhyānena rūpeṇānanta-mahā-vibhūti-parimitodāra-guṇa-sāgaro
niratiśayāścarya-bhūtaḥ sthito’ham ity arthaḥ| tad idam āha—

ekatve sati nānātvaṁ nānātve sati caikatā|

acintyaṁ brahmaṇo rūpaṁ kutas tad veditum arhati||

iti| praśāsītṛtvenaika eva san vicitra-cid-acid-vastuṣv antarātmatayā praviśya tat-tad-rūpeṇa
vicitra-prakāro vicitra-karma kārayan nānā-rūpāṁ bhajate| evaṁ svalpāmśena tu sarvāścaryaṁ
nānā-rūpaṁ jagat-tad-antarātmatayā praviśya viṣṭabhya nānātvenāvasthito’pi sann
anavadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇaḥ sarveśvaraḥ parabrahma-bhūtaḥ puruṣottamo
nārāyaṇo niratiśayāścarya-bhūto nīla-toyada-saṅkāśaḥ puṇḍarīka-dalāmalāyatekṣaṇaḥ
sahasrāmśu-sahasra-kiraṇaḥ parame vyomni yo veda nihitaṁ guhāyām parame vyomaṁś
tad-akṣare parame vyomann ity ādi śruti-siddha eka evātiṣṭhate|

||82||

brahma-vyatiriktasya kasyacid api vastuna eka-svabhāvasyaika-kārya-śakti-yuktasyaika-rūpasya
rūpāntara-yogaḥ svabhāvāntara-yogaḥ śakty-antara-yogaś ca na ghaṭate| tasyaitasya
parabrahmaṇaḥ sarva-vastu-vijātīyatayā sarva-svabhāvatvaṁ sarva-śakti-yogaś cety ekasyaiva
vicitrānanta-rūpatā ca punar apy anantāparimitāścarya-yogenaika-rūpatā ca na viruddheti
vastu-mātra-sāmyād virodha-cintā na yuktety arthaḥ| yathoktaṁ—

śaktayaḥ sarva-bhāvānām acintya-jñāna-gocarāḥ|

yato'to brahmaṇas tās tu sargādya bhāva-śaktayaḥ||

bhavanti tapasām śreṣṭha pāvakasya yathoṣṇatā||iti|

etad uktam bhavati sarveṣām agni-jalādīnām bhāvānām ekasminn api bhāve dṛṣṭaiva śaktis tad-vijātīya-bhāvāntare'pīti na cintayitum yuktā jalādāv adṛṣṭāpi tad-vijātīya-pāvake bhāsvaratvoṣṇatādi-śaktir yathā dṛśyate, evam eva sarva-vastu-visajātīye brahmaṇi sarva-sāmyam nānumātum yuktam iti| ato vicitrānanta-śakti-yuktam brahmaivety arthaḥ tad āha—

jagad etan mahāścaryam rūpam yasya mahātmanah|

tenāścarya-vareṇāham bhavatā kṛṣṇa saṅgataḥ||

iti|

||83||

tad etan nānā-vidhānanta-śruti-nikara-śiṣṭa-parigrhīta-tad-vyākhyāna-parīśramād avadhāritam| tathā hi pramāṇāntarāparidrṣṭāparimita-pariṇāmān eka-tattva-niyata-krama-viśiṣṭau sṛṣṭi-pralayau brahmaṇo'neka-vidhāḥ śrutayo vadanti niravadyam nirañjanam vijñānam ānandam nirvikāram niṣkalam niṣkriyam śāntam nirguṇam ity ādikāḥ nirguṇam jñāna-svarūpam brahmeti kāścana śrutayo'bhidadhati| neha nānāsti kiñcana mṛtyoḥ sa mṛtyum āpnoti ya iha nāneva paśyati yatra tv asya sarvam ātmaivābhūt tat kena kam paśyet tat kena kam vijātīyād ity ādikā nānātva-niṣedha-vādīnyaḥ santi kāścana śrutayaḥ| yaḥ sarva-jñāḥ sarva-vid yasya jñāna-mayam tapaḥ sarvaṇi rūpaṇi vicitya dhīro nāmāni kṛtvābhivadan yad āste sarve nimeṣa jajñire vidyutaḥ puruṣādadhi apahata-pāpmā vijaro vimṛtyur viśoko vijaghatso'pipāsaḥ satya-kāmaḥ satya-saṅkalpa iti sarvasmiṇ jagati heyatayāvagatam sarva-guṇam pratiśidhya niratiśaya-kalyāṇa-guṇānantyam sarvajñatā sarva-śakti-yogam sarva-nāma-rūpa-vyākaraṇam sarvasyāvadhāratām ca kāścana śrutayo bruvate| sarvam khalv idam brahma taj jalān iti aitadātmyam idam sarvam ekaḥ san bahudhā vicāra ity ādikā brahma-sṛṣṭam jagan nānakāram pratipādyā tad-aikyam ca pratipādayanti kāścana| pṛthag ātmānam preritāram ca matvā bhoktā bhogyam preritāram ca matvā prajāpatir akāmayata prajāḥ srjeyeti patim viśvasyātmeśvaram śāśvataḥ śivam acyutam tam īśvarāṇām param maheśvaram tam devatānām param ca daivatam sarvasya vaśī sarvasyeśāna ity ādikā brahmaṇaḥ sarvasmād anyatvam sarvasyeśitavyam īśvaratvam ca brahmaṇaḥ sarvasya śeṣatām patitvam ceśvarasya kāścana| antaḥ praviṣṭaḥ śāstā janānām sarvātmā eṣa ta ātmāntaryāmy amṛtaḥ yasya pṛthivī śārīram yasyāpaḥ śārīram yasya tejaḥ śārīram ity ādi yasyāvyaktam śārīram yasyākṣaram śārīram yasya mṛtyuḥ śārīram yasyātmā

śārīram iti brahma-vyatiriktasya sarvasya vastuno brahmaṇas ca śārīrātma-bhāvaṁ darśayanti
kāścaneti|

||84||

nānā-rūpāṇāṁ vākyāṇāṁ avirodho mukhyārthāparityāgaś ca yathā sambhavati tathā varṇanīyam|
varṇitaṁ ca avikāra-śrutayaḥ svarūpa-pariṇāma-parihārād eva mukhyārthāḥ| nirguṇa-vādās ca
prākṛta-heya-guṇa-niṣedha-paratayā vyavasthitāḥ| nānātva-niṣedha-vādās caikasya brahmaṇaḥ
śārīratayā prakāra-bhūtaṁ sarvaṁ cetanācetanam vastv iti sarvasyātmatayā sarva-prakāraṁ
brahmaivāvasthitam iti surakṣitāḥ|
sarva-prakāra-vilakṣaṇatva-patitveśvaratva-sarva-kalyāṇa-guṇa-gaṇākāratva-satya-kāmatva-satya
-saṅkalpatvādi-vākyam tad-abhyupagamād eva surakṣitam| jñānānanda-mātra-vādi ca sarvasmād
anyasya sarva-kalyāṇa-guṇa-gaṇāśrayasya sarveśvarasya sarva-śeṣiṇaḥ sarvādhārasya
sarvotpatti-sthiti-pralaya-hetu-bhūtasya niravadyasya nirvikārasya sarvātma-bhūtasya parasya
brahmaṇaḥ svarūpa-nirūpaka-dharmo mala-pratyanīkānanda-rūpa-jñānam eveti sva-prakāśatayā
svarūpam api jñānam eveti ca pratipādanād anupālitaḥ| aikya-vādās ca śārīrātma-bhāvena
sāmānādhikaraṇya-mukhyārthatopapādanād eva susthitāḥ|

||85||

evam ca saty abhedo vā bhedo vā dvy-ātmakatā vā vedānta-vedyaḥ ko'yaṁ arthaḥ samarthito
bhavati| sarvasya veda-vedyatvāt sarvaṁ samarthitaḥ| sarva-śārīratayā sarva-prakāraṁ
brahmaivāvasthitam ity abhedaḥ samarthitaḥ| ekam eva brahma
nānā-bhūta-cid-acid-vastu-prakāraṁ nānātvenāvasthitam iti bhedaḥ| acid-vastunaś
cid-vastunaś ceśvarasya ca svarūpa-svabhāva-vailakṣaṇyād asaṅkarāc ca bhedaḥ samarthitaḥ|

||86||

nanu ca tat tvam asi śvetaketo tasya tāvad eva ciraṁ ity aikya-jñānam eva
parama-puruṣārtha-lakṣaṇa-mokṣa-sādhanaṁ iti gamyate| naitad evam| prthag ātmānaṁ
preritāraṁ ca matvā juṣṭas tatas tenāmṛtatvam etīty ātmānaṁ preritāraṁ cāntaryāmiṇaṁ prthag
matvā tataḥ prthaktva-jñānād dhetos tena paramātmanā juṣṭo'mṛtatvam etīti sāksād
amṛtatva-prāpti-sādhanaṁ ātmano niyantuś ca prthag-bhāva-jñānam evety avagamyate|

||87||

aikya-vākya-virodhād etad aparamārtha-saguṇa-brahma-prāpti-ṣayam ity abhyupagantavyam
iti cet| prṥhaktva-jñānasyaiva sākṣād amṛtatva-prāpti-sādhana-tva-śravaṇād viparītaṁ kasmān na
bhavati|

etad uktam bhavati— dvayor tulyayor virodhe saty avirodhena tayoṛ ṣayo vivecanīya iti|
katham avirodha iti ced antaryāmi-rūpeṇāvasthitasya parasya brahmaṇaḥ śarīratayā prakāratvāj
jīvātmanas tat-prakāraṁ brahmaiva tvam iti śabdenābhidhīyate| tathaiva jñātavyam iti tasya
vākya-sya ṣayaḥ| evambhūtāj jīvāt tadātmatayāvasthitasya paramātmāno nikhila-doṣa-rahitatayā
satya-saṅkalpatvād anavadhikātiśayāsankhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇākaratvena ca yaḥ
prṥthag-bhāvaḥ so’nusandheya ity asya vākya-sya ṣaya ity ayam arthaḥ pūrvam asakṛd uktah|
bhoktā bhogyaṁ preritāraṁ ca matveti bhogya-rūpa-sya vastuno’cetanatvaṁ paramārthatvaṁ
satataṁ vikārāspadatvam ity ādayaḥ svabhāvāḥ, bhoktur jīvātmanas
cāmalāparicchinna-jñānānanda-svabhāvasyaivānādi-karma-rūpāvidyā-kṛta-nānā-vidha-jñāna-saṅ
koca-vikāsaḥ bhogya-bhūtācid-vastu-saṁsargaś ca paramātmopāsanān mokṣaś cety ādayaḥ
svabhāvāḥ, evambhūta-bhoktṛ-bhogyayor antaryāmi-rūpeṇāvasthānaṁ svarūpeṇa
cāparimita-guṇaughāśrayatvenāvasthānaṁ iti parasya brahmaṇas tri-vidhāvasthānaṁ jñātavyam
ity arthaḥ||

||88||

tat tvam asīti sad-vidyāyām upāsyam brahma saguṇam saguṇa-brahma-prāptiś ca phalam ity
abhiyuktaiḥ pūrvācāryair vyākhyātam| yathoktaṁ vākya-kāreṇa yuktaṁ tad-guṇakopāsanād iti|
vyākhyātaṁ ca dramaḍācāryeṇa vidyā-vikalpaṁ vadatā yady api sac-citto na nirbhugna-daivatam
guṇa-gaṇam manasānudhāvet tathāpy antarguṇam eva devatām bhajata iti tatrāpi saguṇaiva
devatā prāpyata iti| sac-cittaḥ sad-vidyā-niṣṭhaḥ| na nirbhugna-daivatam guṇa-gaṇam
manasānudhāved apahata-pāpmatvādi-kalyāṇa-guṇa-gaṇam daivatād vibhaktaṁ yady api
dahara-vidyāniṣṭha iva sac-citto na smaret| tathāpy antarguṇam eva devatām bhajate
devatā-svarūpānubandhitvāt sakala-kalyāṇa-guṇa-gaṇasya kenacid para-devatā-sādhāraṇena
nikhila-jagat-kāraṇatvādinā guṇenopāsyamānāpi devatā vastutaḥ svarūpānubandhi
sarva-kalyāṇa-guṇa-gaṇa-ṣiṣṭaivopāsyate| ataḥ saguṇam eva brahma tatrāpi prāpyam iti
sad-vidyādahara-vidyayor vikalpa ity arthaḥ|

||89||

nanu ca sarvasya jantoḥ paramātmāntaryāmī tan-niyāmyam ca sarvam evety uktam| evam ca sati
vidhi-niṣedha-śāstrāṇām adhikārī na dṛṣyate| yaḥ sva-buddhyaiva pravṛtti-nivṛtti-śaktaḥ sa evam
kuryān na kuryād iti vidhi-niṣedha-yogyaḥ| na caīṣa dṛṣyate| sarvasmin pravṛtti-jāte sarvasya
prerakaḥ paramātmā kārayiteti tasya sarva-niyamaṇam pratipāditam| tathā ca śrūyate eṣa eva

sādhū karma kārayati te yam ebhya lokebhya unninīṣati| eṣa evāsādhū karma kārayati taṁ yam
adho ninīṣatīti| sādhu-asādhū-karma-kārayitṛtvān nairghṛṇyaṁ ca|

||90||

atrocyate— sarveṣāṁ eva cetanānāṁ cic-chakti-yogaḥ pravṛtti-śakti-yoga ity ādi sarvaṁ
pravṛtti-nivṛtti-parikaraṁ sāmānyena samvidhāya tan-nirvahaṇāya tad-ādhāro bhūtvāntaḥ
praviśyānumantṛtayā ca niyamaṁ kurvaṁ śeṣitvenāvasthitaḥ paramātmaitad-āhita-śaktiḥ san
pravṛtti-nivṛtti-ādi svayam eva kurute| evaṁ kurvāṇaṁ īkṣamāṇaḥ paramātmodāsīna āste| ataḥ
sarvaṁ upapannaṁ| sādhu-asādhū-karmaṇoḥ kārayitṛtvaṁ tu vyavasthita-viśayaṁ na
sarva-sādhāraṇaṁ| yas tu sarvaṁ svayam evātimātraṁ ānukūlye pravṛttas taṁ prati prītaḥ
svayam eva bhagavān kalyāṇa-buddhi-yoga-dānaṁ kurvan kalyāṇe pravartayati| yaḥ punar
atimātraṁ prātikūlye pravṛttas tasya krūrāṁ buddhiṁ dadan svayam eva krūreṣv eva karmasu
prerayati bhagavān| yathoktaṁ bhagavatā—

teṣāṁ satata-yuktānāṁ bhajatāṁ prīti-pūrvakam|
dadāmi buddhi-yogaṁ taṁ yena mām upayānti te||
teṣāṁ evānukampārtham aham ajñāna-jam tamaḥ|
nāśayāmy ātma-bhāva-stho jñāna-dīpena bhāsvatā||
tān aham dviṣataḥ krūrān saṁsāreṣu narādhamān|
kṣipāmy ajasram aśubhān āsurīṣv eva yoniṣu|| iti|

||91||

so'yaṁ
niratiśaya-puṇya-saṁcaya-kṣīṇāśeṣa-janmopacita-pāpa-rāśeḥ
parama-puruṣa-caraṇāravinda-śaraṇāgati-janita-tad-abhimukhyasya
sad-ācāryopadeśopabṛṁhita-śāstrādhigata-tattva-yāthātmyāvabodha-pūrvakāhar
upacīyamāna-śama-dama-tapaḥ-sauca-kṣamārjava-bhayābhaya-sthāna-viveka-dayāhimsādy-ātma
-guṇopetasya
varṇāśramocita-parama-puruṣārādhana-veśa-nitya-naimittika-karmopasaṁhṛti-niśiddha-parihāra-
niṣṭhasya
tad-bhakti-kāritānavarata-stuti-smṛti-namaskṛti-vandana-yatana-kīrtana-guṇa-śravaṇa-vacana-dh
yānārcana-praṇāmādi-prīta-parama-kāruṇika-puruṣottama-prasāda-vidhvasta-svānta-dhvāntasyān
anya-prayojanānavarata-niratiśaya-priya-viśadatama-pratyakṣatāpannānudhyāna-rūpa-bhakty-ek
parabrahma-bhūtaḥ
puruṣottamo
ahar

a-labhyaḥ| tad uktam parama-gurubhir bhagavad-yāmunācārya-pādaiḥ—
ubhaya-parikarmita-svāntasyaikāntikātyantika-bhakti-yoga-labhya iti|
jñāna-yoga-karma-yoga-saṁskṛtāntaḥkaraṇasyety arthaḥ| tathā ca śrutiḥ—

vidyām cāvidyām ca yas tad vedobhyaṁ saha|

avidyayā mṛtyuṁ tīrtvā vidyayāmṛtam aśnute||

iti| atrāvidyā-śabdena vidyataratvād varṇāśramācārādi pūrvoktam karmocyate vidyā-śabdena ca
bhakti-rūpāpannam dhyānam ucyate| yathoktam—

ijāya so'pi subahūny ajñāñ jñāna-vyapāśrayaḥ|

brahma-vidyām adhiṣṭhāya tartum mṛtyum avidyayā||

iti| tam evaṁ vidvān amṛta iha bhavati nānyaḥ panthā ayanāya vidyate| ya enaṁ vidur amṛtās te
bhavanti| brahma-vid āpnoti param| so yo ha vai tat param veda brahma veda brahmaiva
bhavatīty ādi| vedana-śabdena dhyānam evābhihitam| nididhyāsitavya ity ādinaikārthyāt| tad eva
dhyānam punar api viśinaṣṭi nāyam ātmā pravacanena labhyo na medhayā na bahudhā śruteṇa|
yam evaiṣa vṛṇute tena labhyas tasyaiṣa ātmā vivṛṇute tanūṁ svām iti|
bhakti-rūpāpannānudhyānenaiva labhyate na kevalam vedana-mātreṇa na medhayeti kevalasya
niṣiddhatvāt|

||92||

etad uktam bhavati— yo'yaṁ mumukṣur vedānta-vihita-vedana-rūpa-dhyānādiniṣṭho yadā tasya
tasminn evānudhyāne niravadhikātiśayā prītir jāyate tadaiva tena labhyate paraḥ puruṣa iti|
yathoktam bhagavatā—

puruṣaḥ sa paraḥ pārtha bhaktyā labhyas tv ananyayā|

bhaktyā tv ananyayā śakyo'ham evaṁvidho'rjuna|

jñātuṁ draṣṭuṁ ca tattvena praveṣṭuṁ ca parantapa||

bhaktyā mām abhijānāti yāvān yaś cāsmi tattvataḥ|

tato mām tattvato jñātvā viśate tad-anantaram||

iti| tad-anantaram tata eva bhaktito viśata ity arthaḥ| bhaktir api
niratiśaya-priyānanya-prayojana-sakaletara-vaitṛṣṇyāvaha-jñāna-viśeṣa eveti| tad-yukta eva tena
pareṇātmanā varaṇīyo bhavatīti tena labhyata iti śruty arthaḥ|
evaṁvidha-para-bhakti-rūpa-jñāna-viśeṣasyotpādakāḥ

pūrvoktāhar-ahar-upacīyamāna-jñāna-pūrvaka-karmānugṛhīta-bhakti-yoga eva| yathoktaṁ
bhagavatā parāśareṇa—

varṇāśramācāravatā puruṣeṇa paraḥ pumān|

viṣṇur ārādhyate panthā nānyas tat-toṣa-kāraḥ||

iti| nikhila-jagad-uddhāraṇāyāvani-tale’vatīrṇaḥ parabrahma-bhūtaḥ puruṣottamaḥ svayam
evaitad uktavān—

sva-karma-nirataḥ siddhiṁ yathā vindati tac chrṇu|

yataḥ pravṛttir bhūtānāṁ yena sarvam idaṁ tatam||

sva-karmaṇā tam abhyarcya siddhiṁ vindati mānavaḥ|

iti| yathodita-krama-pariṇata-bhakty-eka-labhya eva|

||93||

bodhāyana-ṭanka-dramiḍa-guhadeva-kapardi-bhāruci-prabhṛty-avigīta-śiṣṭa-parigrhīta-purātana-v
eda-vedānta-vyākhyāna-suvyaktārtha-śruti-nikara-nidarśito’yaṁ panthāḥ| anena
cārvāka-śākyaulūkyākṣapāda-kṣapaṇaka-kapila-patañjali-matānusāriṇo veda-bāhyā
vedāvalambi-kudṛṣṭibhiḥ saha nirastāḥ| vedāvalambināṁ api yathāvasthita-vastu-viparyayas
tādṛśāṁ bāhya-sāmyaṁ manunaivoktam—

yo veda-bāhyāḥ smṛtayo yās ca kās ca kudṛṣṭayaḥ|

sarvās tā niṣphalāḥ pretya tamoniṣṭhā hi tāḥ smṛtāḥ||

iti| rajas-tamobhyāṁ asprṣṭam uttamaṁ sattvam eva yeṣāṁ svābhāviko guṇas teṣāṁ eva vaidikī
rucir vedārtha-yāthātmyāvbodhaś cety arthaḥ|

||94||

yathoktaṁ mātsye—

saṅkīrṇaḥ sāttvikāś caiva rājasās tāmasās tathā|

iti| kecid brahma-kalpāḥ saṅkīrṇaḥ kecit sattva-prāyāḥ kecid rajaḥ-prāyā kecit tamaḥ-prāyā iti
kalpa-vibhāgam uktvā sattva-rajasa-tamo-mayānāṁ tattvānāṁ mātmya-varṇanaṁ ca
tat-tat-kalpa-prokta-purāṇeṣu sattvādi-guṇa-mayena brahmaṇā kriyata iti cōktaṁ—

yasmin kalpe tu yat proktaṁ purāṇaṁ brahmaṇā purā|

tasya tasya tu māhātmyaṁ tat-svarūpeṇa varṇyate||

iti| viśeṣataś coktam—

agneḥ śivasya māhātmyaṁ tāmaseṣu prakīrtyate|

rājaseṣu ca māhātmyaṁ adhikaṁ brahmaṇo viduḥ||

sāttvikeṣu ca kalpeṣu māhātmyaṁ adhikaṁ hareḥ|

teṣv eva yoga-saṁsiddhā gamiṣyanti parāṁ gatim||

saṅkīrṇeṣu sarasvatyāḥ||

ity ādi| etad uktaṁ bhavati— ādi-kṣetrajñatvād brahmaṇas tasyāpi keṣucid ahaṁsu
sattva-mudrikaṁ keṣucid rajaḥ keṣucit tamaḥ| yathoktaṁ bhagavatā—

na tad asti pṛthivyām vā divi deveṣu vā punaḥ|

sattvaṁ prakṛti-jair muktaṁ yad ebhiḥ syāt tribhir guṇaiḥ||

iti| yo brahmaṇaṁ vidadhati pūrvam yo vai vedāṁś ca prahiṇoti tasmā iti śruteḥ| brahmaṇo'pi
srjyatvena śāstra-vaśyatvena ca kṣetrajñatvaṁ gamyate| sattva-prāyeṣv ahaṁsu tad-itareṣu yāni
purāṇāni brahmaṇā proktāni teṣāṁ paraspara-virodhe sati sāttvikāḥ proktaṁ eva purāṇaṁ
yathārthaṁ tad-virodhy anyad ayathārthaṁ iti purāṇa-nirṇayāyaivedaṁ sattva-niṣṭhena
brahmaṇābhihitam iti vijñāyata iti|

sattvādīnāṁ kāryaṁ ca bhagavataivoktam—

sattvāt sañjāyate jñānaṁ rajaso lobha eva ca|

pramāda-mohau tamaso bhavato'jñānam eva ca||

pravṛttiṁ ca nivṛttiṁ ca kāryākārye bhayābhaye|

bandhaṁ mokṣaṁ ca yā vetti buddhiḥ sā pārtha sāttvikī||

yathā dharmam adharmaṁ ca kāryaṁ cākāryam eva ca|

ayathāvat prajānāti buddhiḥ sā pārtha rājasī||

adharmaṁ dharmam iti yā manyate tamasāvṛtā|

sarvārthān viparītāṁś ca buddhiḥ sā pārtha tāmasī||

iti|

sarvān purāṇārthān brahmaṇaḥ sakāśād adhigamyaiva sarvāṇi purāṇāni purāṇa-kārāś cakruḥ|
yathoktam—

kathayāmi yathā pūrvam dakṣādyair muni-sattamaiḥ|
prṣṭaḥ provāca bhagavān abja-yoniḥ pitāmahaḥ||

iti|

||95||

apauruṣeṣu veda-vākyeṣu paraspara-viruddheṣu katham iti cet| tātparya-niścayād avirodhaḥ
pūrvam evoktaḥ| yad api ced evam viruddhavad dṛśyate prāṇam manasi saha kāraṇair nādānte
paramātmāni sampratiṣṭhāya dhyāyītavyam pradhyaīṭavyam sarvam idaṁ, brahma-viṣṇu-rudrās
te sarve samprasūyante, na kāraṇam, kāraṇam tu dhyāyaḥ, sarvaiśvarya-sampannaḥ sarveśvaraḥ
śambhur ākāśa-madhye dhyeyaḥ yasmāt param nāparam asti kiñcid yasmān nāñīyo na jyāyo'sti
kaścid vṛkṣa iva stabdho divi tiṣṭhaty ekas tenedaṁ pūrṇam puruṣeṇa sarvam tato yad
uttaratarāṁ tad arūpam anāmayaṁ ya etad vidur amṛtās te bhavanti, athetare duḥkham
evāpiyanti—

sarvānana-śiro-grīvaḥ sarva-bhūta-guhāśayaḥ|
sarvavyāpī ca bhagavāns tasmāt sarva-gataḥ śivaḥ||
yadā tamas tan na divā na rātrir na san na cāsac chiva eva kevalaḥ|
tad akṣaram tat savitur vareṇyam prajñā ca tasmāt prasṛtā purāṇī||

ity ādi nārāyaṇaḥ param brahmeti ca pūrvam eva pratipāditam, tenāsyā katham avirodhaḥ|

||96||

atyalpam etat—

veda-vit-pravara-prokta-vākya-nyāyopabṛmhitāḥ|
vedāḥ sāṅgā harim prāhur jagaj-janmādi-kāraṇam||

janmādyasya yataḥ yato vā imāni bhūtāni jāyante, yena jātāni jīvanti, yat prayanty
abhisamviśanti, tad vijijñānasva tad brahmeti jagaj-janmādi-kāraṇam brahmety avagamyate| tac

ca jagat-srṣṭi-pralaya-prakaraṇeṣv avagantavyam| sad eva somyedam agra āsīd ekam evādvitīyam
iti jagad-upādānatā-jagan-nimittatā-jagad-antaryāmitādi-mukhena parama-kāraṇaṁ sac-chabdena
pratipāditam brahmety avagatam| ayam evārthaḥ brahma vā idam ekam evāgra āsīd iti śākhāntare
brahma-śabdena pratipāditam| anena sac-chabdenābhihitaṁ brahmety avagatam| ayam evārthas
tathā śākhāntara ātmā vā idam eka evāgra āsīn nānyat kiñcana miśad iti sad-brahma-śabdābhyām
ātmaivābhihita ity avagamyate| tathā ca śākhāntara eko ha vai nārāyaṇa āsīn na brahma neśāno
neme dyāv apṛthivī na nakṣatrāṇīti sad-brahmātmādi-parama-kāraṇa-vādidbhiḥ śabdair nārāyaṇa
evābhidhīyate iti niścīyate|

||97||

yam antaḥ samudre kavayo vayanṭīty ādi|

nainam ūrdhvaṁ na tiryāṇcaṁ na madhye parijagrabhat|

na tasyeśe kaścana tasya nāma mahadyaśaḥ||

na sandrṣe tiṣṭhati rūpam asya na cakṣuṣā paśyati kaścana inam, hṛdā manīṣā manasābhikṣpto ya
evaṁ vidur amṛtās te bhavantīti sarvasmāt paratvam asya pratipādyā, na tasyeśe kaścane ti tasmāt
param kim api na vidyate iti ca pratiśidhya, adbhyaḥ sambhūto hiraṇyagarbha ity aṣṭāv iti
tenaika-vākyatām gamayati| tac ca mahā-puruṣa-prakaraṇaṁ hrīś ca te lakṣmīś ca patnyāv iti ca
nārāyaṇa eveti dyotayati|

||98||

ayam artho nārāyaṇānuvāke prapañcitaḥ| sahasra-śīrṣaṁ devam ity ārabhya sa brahma sa śivaḥ
sendraḥ so'kṣaraḥ paramaḥ svarāḍ iti| sarva-śākhāsu para-tattva-pratipādana-parān
akṣara-śiva-śambhu-parabrahma-para-jyotiḥ-para-tattva-parāyaṇa-paramātmādi-sarva-śabdāṁs
tat-tad-guṇa-yogena nārāyaṇa eva prayujya tad-vyatiriktasya samastasya tad-ādhāratām
tan-niyāmyatām tac-cheṣatām tad-ātmakatām ca pratipādyā brahma-śivayor
apīndrādi-samānākāratayā tad-vibhūtitvaṁ ca pratipāditam| idam ca vākyam
kevala-para-tattva-pratipādanaika-param anyat kiñcid apy atra na vidhīyate|

||99||

asmin vākye pratipāditasya sarvasmāt paratvenāvasthitasya brahmaṇo vākyāntareṣu brahma-vid
āpnoti param ity ādiśūpāsanādi vidhīyate| ataḥ prāṇaṁ manasi saha karaṇair ity ādi vākyam

sarva-kāraṇe paramātmāni karaṇa-prāṇādi sarvaṁ vikāra-jātam upasamhṛtya tam eva paramātmānam sarvasyeśānam dhyāyīti parabrahma-bhūta-nārāyaṇasyaiva dhyānam vidadhāti|

||100||

patim viśvasyeti na tasyeśe kaścaneti ca tasyaiva sarvasyeśānatā pratipāditā| ata eva sarvaiśvarya-sampannaḥ sarveśvaraḥ śambhur ākāśa-madhye dhyeya iti nārāyaṇasyaiva parama-kāraṇasya śambhu-śabda-vācyasya dhyānam vidhīyate| kaś ca dhyeya ity ārabhya kāraṇam tu dhyeya iti kāryasyādhyeyatā-pūrvaka-kāraṇaika-dhyeyatā-paratvād vākyasya| tasyaiva nārāyaṇasya parama-kāraṇatā śambhu-śabda-vācyatā ca parama-kāraṇa-pratipādanaika-pare nārāyaṇānuvāka eva pratipanneti tad-virodhy-arthāntara-parikalpanam kāraṇasyaiva dhyeyatvena vidhi-vākye na yujyate|

||101||

yad api tato yad uttaram ity atra puruṣād anyasya parataratvaṁ pratīyata ity abhyadhāyi tad api yasmāt paraṁ nāparam asti kiñcid yasmān nāñīyo na jyāyo'sti kaścit yasmād aparaṁ yasmād anyat kiñcid api paraṁ nāsti kenāpi prakāreṇa puruṣa-vyatirikṭasya paratvaṁ nāstīty arthaḥ| aṇīyastvaṁ sūkṣmatvaṁ| jyāyastvaṁ sarveśvaratvaṁ| sarva-vyāpītvāt sarveśvaratvād asyaitad-vyatirikṭasya kasyāpy aṇīyastvaṁ jyāyastvaṁ ca nāstīty arthaḥ| yasmān nāñīyo na jyāyo'sti kaścid iti puruṣād anyasya kasyāpi jyāyastvaṁ niṣiddham iti tasmād anyasya paratvaṁ na yujyata iti pratyuktaṁ|

||102||

kas tarhy asya vākyasyārthaḥ| asya prakaraṇasyopakrame tam eva viditvātimṛtyum eti nānyaḥ panthā vidyate'yanāyāiti puruṣa-vedanasyāmṛtatva-hetutāṁ tad-vyatirikṭasyāpathatāṁ ca pratijñāya yasmāt paraṁ nāparam asti kiñcit tenedaṁ pūrṇam puruṣeṇa sarvaṁ ity etad antena sarvasmāt paratvaṁ pratipāditam| yataḥ puruṣatattvaṁ evottarataram tato yad uttarataram puruṣa-tattvaṁ tad evārūpam anāmayaṁ ya etad vidur amṛtās te bhavanti, athetare duḥkham evāpiyantīti puruṣa-vedanasyāmṛtatva-hetutvaṁ tad-itarasyāpathatvaṁ pratijñātāṁ sahetukam upasamhṛtam| anyathopakrama-gata-pratijñābhyāṁ virudhyate| puruṣasyaiva śuddhi-guṇa-yogena śiva-śabdābhiprāyatvaṁ śāśvataṁ śivam acyutam ity ādinā jñātam eva| puruṣa eva śiva-śabdābhidheya ity anantaram eva vadati mahān prabhur vai puruṣaḥ sattvasyaīṣa pravartaka iti| uktenaiva nyāyena na san na cāśac chiva eva kevala ity ādi sarvaṁ neyam|

kīm ca na tasyeśe kaścaneti nirasta-samābhyadhika-sambhāvanasya puruṣasyāṇor aṇīyān ity
asminn anuvāke vedādy-anta-rūpatayā veda-bīja-bhūta-praṇavasya prakṛti-bhūtākāra-vācya-
taya mahēśvaratvaṁ pratipādyā dahara-puṇḍarīka-madhyā-sthākāśāntarvartitayopāśyatvam uktam|
ayam arthaḥ— sarvasya veda-jātasya prakṛtiḥ praṇava uctaḥ| praṇavasya ca prakṛtir akāraḥ|
praṇava-vikāro vedaḥ sva-prakṛti-bhūte praṇave līnaḥ| praṇavo'py akāra-vikāra-bhūtaḥ
sva-prakṛtāv akāre līnaḥ| tasya praṇava-prakṛti-bhūtasyākārasya yaḥ paro vācyaḥ sa eva
mahēśvara iti sarva-vācaka-jāta-prakṛti-bhūtākāra-vācyaḥ
sarva-vācya-jāta-prakṛti-bhūta-nārāyaṇo yaḥ sa mahēśvara ity arthaḥ| yathoktaṁ bhagavatā—

aham kṛtsnasya jagataḥ prabhavaḥ pralayas tathā|

mattaḥ parataram nānyat kiñcid asti dhanañjaya||

aksaranām akāro'smi||

iti| a iti brahmeti ca śruteḥ| akāro vai sarvā vāg iti ca| vācaka-jātasyākāra-prakṛtitvaṃ
vācya-jātasya brahma-prakṛtitvaṃ ca suspaṣṭam| ato brahmaṇo'kāra-vācyaṭa-pratipādanād
akāra-vācyo nārāyana eva maheśvara iti siddham|

tasyaiva sahasraśīrṣaṁ devam iti kevala-para-tattva-viśeṣa-pratipādana-pareṇa
nārāyaṇānuvākena sarvasmāt paratvaṁ prapañcitam| anenānanya-pareṇa pratipāditam eva
para-tattvam anya-pareṣu sarva-vākyeṣu kenāpi śabdena pratīyamānaṁ tad evety avagamyā iti
śāstra-dṛṣṭyā tūpadeśo vāmadevavad iti sūtra-kāreṇa nirṇītam| tad etat paraṁ brahma kvacid
brahma-śivādi-śabdād avagatam iti kevala-brahma-śivayor na paratva-prasaṅgaḥ| asminn
ananya-pare'nuvāke tasyor indrādi-tulyatayā tad-vibhūtitva-pratipādanāt| kvacid
ākāśa-prāṇādi-śabdena paraṁ brahmābhihitam iti bhūtākāśa-prāṇāder yathā na paratvam| yat
punar idam āśaṅkitam atha yad idam asmin brahma-pure daharaṁ puṇḍarīkaṁ veśma
daharo'sminn antarākāśas tasmin yad antas tad anveṣṭavyaṁ tad vā va vijijñāsitavyam ity
atrākāśa-śabdena jagad-upādāna-kāraṇaṁ pratipādyā tad-antarvartinaḥ kasyacit
tattva-viśeṣasyānveṣṭavyatā pratipādyate| asyākāśasya nāma-rūpayor nivoḍhṛtva-śravaṇāt
puruṣasūkte puruṣasya nāma-rūpayoḥ kartṛtva-darśanāc cākāśa-paryāya-bhūtāt puruṣād
anyasyānveṣṭavyatayopāśyatvaṁ pratīyata ity anadhīta-vedānām adṛṣṭa-śāstrāṇāṁ idaṁ codyam|

||105||

yatas tatra śrutir evāsyā parihāram āha| vākya-kāraś ca daharo'sminn antarākāśaḥ kim tad atra vidyate yad anveṣṭavyam yad vā va vijijñāsitavyam iti codite yāvān vā ayam ākāśas tāvān eṣo'ntarhṛdaya ākāśa ity ādināsyākāśa-śabda-vācyasya parama-puruṣasyānavadhika-mahattvam sakala-jagad-ādhāratvam ca pratipādyā tasmin kāmāḥ samāhitā iti kāma-śabdenāpahata-pāpmatvādi-satya-saṅkalpa-paryanta-guṇāṣṭakam nihitam iti parama-puruṣavat parama-puruṣa-guṇāṣṭakasyāpi pṛthag vijijñāsitavyatā-pratipādayiṣyā tasmin yad antas tad anveṣṭavyam ity uktam iti śrutyaiḥ sarvaṁ parihṛtam|

||106||

etad uktam bhavati— kim tad atra vidyate yad aneṣṭavyam ity asya codyasya tasmin sarvasya jagataḥ sraṣṭṛtvam ādhāratvam niyantrtvam śeṣitvam apahata-pāpmatvādayo guṇāś ca vidyanta iti parihāra iti| tathā ca vākya-kāra-vacanam tasmin yad antar iti kāma-vyapadeśa iti| kāmānta iti kāmāḥ| apahata-pāpmatvādayo guṇā ity arthaḥ| etad uktam bhavati— yad etad daharākāśa-śabdābhidheyaṁ nikhila-jagad-udaya-vaibhava-laya-līlam param brahma tasmin yad antar nihitam anavadhikātiśayam apahata-pāpmatvādi-guṇāṣṭakam tad ubhayam apy anveṣṭavyam vijijñāsitavyam iti| yathāha atha ya ihātmānam anuvidyā vrajanty etāṁś ca satyān kāmāṁś teṣāṁ sarveṣu lokeṣu kāma-cāro bhavantīti|

||107||

yaḥ punaḥ kāraṇasyaiva dhyeyatā-pratipādana-pare vākye viṣṇor ananya-para-vākya-pratipādita-para-tattva-bhūtasya kārya-madhye niveśaḥ sa sva-kārya-bhūta-tattva-saṅkhyā-pūraṇam kurvataḥ sva-līlayā jagad-upakārāya svecchāvatāra ity avagantavyaḥ| yathā līlayā deva-saṅkhyā-pūrṇam kurvata upendratvam parasyaiva, yathā ca asūrya-vaṁśodbhava-rāja-saṅkhyā-pūrṇam kurvataḥ parasyaiva brahmaṇo dāśarathi-rūpeṇa svecchāvatāraḥ, yathā ca soma-vaṁśa-saṅkhyā-pūraṇam kurvato bhagavato bhū-bhārāvatāraṇāya svecchayā vasudeva-grhe'vatāraḥ|

||108||

sṛṣṭi-pralaya-prakarāṇeṣu nārāyaṇa eva parama-kāraṇatayā pratipādyata iti pūrvam evoktam| yat punar atharvaśirasi rudreṇa sva-sarvaiśvaryam prapañcitam tat so'ntarād antaram praviśad iti

paramātmā-praveśād uktam iti śrutyaiva vyaktam| śāstra-dr̥ṣṭyā tūpadeśo vāmādevavad iti
sūtra-kāreṇaivam-vādinām arthaḥ pratipāditah| yathoktam prahlādenāpi—

sarva-gatvād anantarasya sa evāham avasthitah|

mattaḥ sarvam ahaṁ sarvaṁ mayi sarvaṁ sanātane||

ity ādi| atra sarva-gatvād anantasyeti hetur uktah| sva-śārīra-bhūtasya sarvasya cid-acid-vastuna
ātmātvena sarva-gaḥ paramātmēti sarve śabdāḥ sarva-śārīraṁ paramātmānam evābhidadhatīty
uktam| ato’ham iti śabdaḥ svātmā-prakāra-prakāriṇaṁ paramātmānam evācāṣṭe| ata idam ucyate|
ātmety eva tu gr̥hṇīyāt sarvasya tan-niṣpatter ity ādi nāhaṅgrahaṇopāśanaṁ vākya-kāreṇa
kāryāvasthaḥ kāraṇāvasthaś ca sthūla-sūkṣma-cid-acid-vastu-śārīraḥ paramātmāiveti sarvasya
tan-niṣpatter ity uktam| ātmēti tūpagacchanti grāhayanti ceti sūtra-kāreṇa ca| mahābhārata ca
brahma-rudra-saṁvāde brahmā rudraṁ prayāha—

tavāntarātmā mama ca ye cānye dehi-sañjñitāḥ|

iti| rudrasya brahmaṇas cānyeṣāṁ ca dehinām parameśvaro nārāyaṇo’ntarātmāyāvasthita iti|
tathā tatraiva—

viṣṇur ātmā bhagavato bhavasyāmita-tejaṣah|

tasmād dhanur jyā-saṁsparsaṁ sa viṣeḥ maheśvaraḥ||

iti| tatraiva—

etau dvau vibudha-śreṣṭhau prasāda-krodha-jau smṛtau|

tad-ādarśita-panthānau sṛṣṭi-saṁhāra-kāraḥ||

iti| antarātmāyāvasthita-nārāyaṇa-darśita-pathau brahma-rudrau sṛṣṭi-saṁhāra-kārya-karāv ity
arthaḥ|

||109||

nimittopādānayos tu bhedaṁ vadanto veda-bāhyā eva syuḥ| janmādyasya yataḥ prakṛtiś ca
pratijñā-dr̥ṣṭāntānuparodhād ity ādi vedavit-praṇīta-sūtra-virodhāt| sad eva somyedam agra āsīd
ekam evādvitīyaṁ tad aikṣata bahu syāṁ prajāyeyeti brahma-vanaṁ brahma sa vṛkṣa āsīd yato
dyāv āpṛthivī niṣṭatakṣuḥ brahmādhyatiṣṭhad bhuvanāni dhārayan sarve nimeṣā jajñire vidyutaḥ
puruṣādadhi na tasyeṣe kaścana tasya nāma mahad yaśaḥ neha nānāsti kiñcana sarvasya vaśī
sarvasyeśānaḥ puruṣa evedaṁ sarvaṁ yad bhūtaṁ yac ca bhavyam utāmṛtatvasyeśānaḥ nānyaḥ
panthā ayanāya vidyata ity ādi sarva-śruti-virodhāc ca|

itihāsa-purāṇeṣu ca sṛṣṭi-sthiti-pralaya-prakaraṇayor idam eva para-tattvam ity avagamyate| yathā mahābhārate—

kutaḥ sṛṣṭam idaṁ sarvaṁ jagat sthāvara-jaṅgamam|

pralaye ca kam abhyeti tan no brūhi pitāmaha||

iti pṛṣṭaḥ—

nārāyaṇo jagan-mūrtir anantātmā sanātanah|

ity ādi ca vadati|

ṛṣayah pitaro devā mahābhūtāni dhātavaḥ|

jaṅgamājaṅgamam cedam jagan nārāyaṇodbhavam||

iti ca| prācyodīcyā-dākṣiṇātya-pāścātya-sarva-śiṣṭaiḥ sarva-dharma-sarva-tattva-vyavasthāyām idam eva paryāptam ity avigāna-parigṛhītaṁ vaiṣṇavaṁ ca purāṇaṁ janmādy asya yata iti jagaj-janmādi-kāraṇaṁ brahmety avagamyate| taj-janmādi-kāraṇaṁ kim iti praśna-pūrvakaṁ viṣṇoḥ sakāśād bhūtam ity ādinā brahma-svarūpa-viśeṣa-pratipādanaika-paratayā pravṛttam iti sarva-sammatam| tathā tatraiva—

prakṛtir yā khyātā vyaktāvyakta-svarūpiṇī|

puruṣaś cāpy ubhāv etau līyete paramātmani||

paramātmā ca sarveṣāṁ ādhāraḥ parameśvaraḥ|

viṣṇu-nāmā sa vedeṣu vedānteṣu ca gīyate||

iti| sarva-veda-vedānteṣu sarvaiḥ śabdaiḥ parama-kāraṇatayāyam eva gīyata ity arthaḥ| yathā sarvāsu śrutiṣu kevala-parabrahma-svarūpa-viśeṣa-pratipādanāyaiva pravṛtto nārāyaṇānuvākas tathedaṁ vaiṣṇavaṁ ca purāṇam—

so’ham icchāmi dharma-jña śrotuṁ tvatto yathā jagat|

babhūva bhūyaś ca yathā mahā-bhāga bhaviṣyati||

yan-mayaṁ ca jagad brahmany ataś caitac carācaram|

līnam āsīd yathā yatra layam eṣyati yatra ca||

iti param brahma kim iti prakramya—

viṣṇoḥ sakāśād udbhūtaṁ jagat tatraiva ca sthitam|
sthiti-saṁyama-kartāsau jagato'sya jagac ca saḥ||
paraḥ parāṇām paramaḥ paramātmātma-saṁsthitah|
rūpa-varṇādi-nirdeśa-viśeṣaṇa-vivarjitaḥ||
apakṣaya-vināśābhyām pariṇāmarddhi-janmabhiḥ|
varjitaḥ śakyate vaktum yaḥ sad astīti kevalam||
sarvatrāsau samastaṁ ca vasaty atreti vai yataḥ|
tataḥ sa vāsudeveti vidvadbhiḥ paripaṭhyate||
tad brahma param nityam ajam akṣayam avyayam|
eka-svarūpaṁ ca sadā heyābhāvāc ca nirmalam||
tad eva sarvam evaitad vyaktāvyakta-svarūpavat|
tathā puruṣa-rūpeṇa kāla-rūpeṇa ca sthitam||
sa sarva-bhūta-prakṛtiṁ vikārān guṇādi-doṣāṁś ca mune vyatītaḥ|
atīta-sarvāvaraṇo'khilātmā tenāstṛtaṁ yad bhuvanāntarāle||
samasta-kalyāṇa-guṇātmako'sau sva-śakti-leśoddhṛta-bhūta-vargaḥ|
icchā-grhītābhimatoru-dehaḥ saṁsādhitāśeṣa-jagad-dhito'sau||
tejo-balaiśvarya-mahāvabodha-suvīrya-śakty-ādi-guṇaika-rāśiḥ|
paraḥ parāṇām sakalā na yatra kleśādayaḥ santi parāvareṣe||
sa īśvaro vyaṣṭi-samaṣṭi-rūpo'vyakta-svarūpaḥ prakāṣa-svarūpaḥ|
sarveśvaraḥ sarva-dṛk sarva-vettā samasta-śaktiḥ parameśvarākhyah||
sañjñāyate yena tad asta-doṣaṁ śuddhaṁ param nirmalam eka-rūpaṁ|
sandṛśyate vāpy adhigamyate vā taj jñānam ajñānam ato'nyad uktam||
iti parabrahma-svarūpa-viśeṣa-nirṇayāyaiva pravṛttam|

||111||

anyāni sarvāṇi purāṇāṇy etad-avirodhena neyāni| anya-paratvaṁ ca tat-tad-ārambha-prakārair
avagamyate| sarvātmanā viruddhāṁśas tāmasatvād anādaraṇīyaḥ|

||112||

nanv asminn api—

sṛṣṭi-sthity-antakaraṇīm brahma-viṣṇu-śivātmikām|

sa sañjñā yāti bhagavān eka janārdanaḥ||

iti tri-mūrti-sāmyaṁ pratīyate| naitad eva| eka eva janārdana iti jana ardanasyaiva
brahma-śivādi-kṛtsna-prapañca-tādātmyaṁ vidhīyate| jagac ca sa iti pūrvoktam eva vivṛṇoti
sraṣṭā sṛjati cātmānaṁ viṣṇuḥ pālyaṁ ca pāti ca|

upasaṁhriyate cānte saṁhartā ca svayaṁ prabhuḥ||

iti ca sraṣṭṛtvenāvasthitaṁ brahmaṇaṁ sṛjyaṁ ca saṁhartāraṁ saṁhāryaṁ ca yugapan nirdiśya
sarvasya viṣṇu-tādātmyopadeśāt sṛjya-saṁhārya-bhūtād vastunaḥ sraṣṭṛ-saṁhartor
janārdana-vibhūtitvena viśeṣo dṛśyate| janārdana-viṣṇu-śabdayoḥ paryāyatvena
brahma-viṣṇu-śivātmikām iti vibhūtim| ata eva svecchayā līlārthaṁ vibhūty-antarbhāva ucyate|
yathedam anantaram evocyate—

pṛthivy āpas tathā tejo vāyur ākāśa eva ca|

sarvendriyāntaḥkaraṇaṁ puruṣākhyam hi yaj jagat||

sa eva sarva-bhūtātmā viśva-rūpo yato'vyayaḥ|

sargādikaṁ tato'syaiva bhūta-stham upakāraṁ||

sa eva sṛjyaḥ sa ca sarva-kartā sa eva pāty atti ca pālyate ca|

brahmādy-avasthābhīr aśeṣa-mūrtir viṣṇur variṣṭho varado vareṇyaḥ|| iti|

||113||

atra sāmānādhikaraṇya-nirdiṣṭaṁ heya-miśra-prapañca-tādātmyaṁ niravadyasya nirvikārasya
samasta-kalyāṇa-guṇātmakasya brahmaṇaḥ katham upapadyata ity āśaṅkhyā sa eva

sarva-bhūtātmā viśva-rūpo yato'vyaya iti svayam evopapādayati| sa eva sarveśvaraḥ parabrahma-bhūto viṣṇor eva sarvaṁ jagad iti pratijñāya sarva-bhūtātmā viśva-rūpo yato'vyaya iti hetur uktah| sarva-bhūtānām ayam ātmā viśva-śarīro yato'vyaya ity arthaḥ| vakṣyati ca sat sarvaṁ vai haresh tanur iti|

etad uktam bhavati— asyāvyayasyāpi parasya brahmaṇo viṣṇor viśva-śarīratayā tādātmya-viruddham ity ātma-śarīrayoś ca svabhāvā vyavasthitā eva| evambhūtasya sarveśvarasya viṣṇoḥ prapañcāntarbhūta-niyāmya-koṭi-niviṣṭa-brahmādi-deva-tiryaṅ-manuṣyeṣu tat-tat-samāśrayaṇīyatvāya svecchāvatāraḥ pūrvoktaḥ| tad etad brahmādīnām bhāvanā-trayānvayena karma-vaśyatvaṁ bhagavataḥ parabrahma-bhūtasya vāsudevasya nikhila-jagad-upakārāya svecchayā svenaiva rūpeṇa devādiṣv avatāra iti ca ṣaṣṭe'mśe śubhāśraya-prakaraṇe suvyaktam uktam| asya devādi-rūpeṇāvatāreṣv api na prākṛto deha iti mahābhārata na bhūta-saṅgha-saṁsthāno deho'sya paramātmanaḥ, iti pratipāditah| śrutibhiś ca— ajāyamāno bahudhā vijāyate tasya dhīrāḥ pariṇanti yonim iti| karma-vaśyānām brahmādīnām anicchatām api tat-tat-karmānugūṇa-prakṛti-pariṇāma-rūpa-bhūta-saṅgha-saṁsthāna-viśeṣa-devādi-śarīra-praveśa-rūpaṁ janmāvarjanīyam| ayam tu sarveśvaraḥ satya-saṅkalpo bhagavān evambhūta-śubhetara-janmākurvann api svecchayā svenaiva niratiśaya-kalyāṇa-rūpeṇa devādiṣu jagad-upakārāya bahudhā jāyate, tasyaitasya śubhetara-janmākurvato'pi sva-kalyāṇa-guṇānantyena bahudhā yonim bahu-vidha-janma dhīrādhīramatām agresarā jānantīty arthaḥ|

||114||

tad etan nikhila-jagan-nimittopādāna-bhūtāj janmādy asya yataḥ prakṛtiś ca pratijñā-dṛṣṭāntānuparodhād ity ādi-sūtraiḥ pratipāditāt parasmād brahmaṇaḥ parama-puruṣād anyasya kasyacit parataratvaṁ paramataḥ setūnmāna-sambandha-bheda-vyapadeśebhya ity āśaṅkya sāmānyāt tu buddhy-arthaḥ pādat sthāna-viśeṣāt prakāśādivad upapatteś ca tathānya-pratiśedhād anena sarva-gatatva-māyām ādi-śabdādibhya iti sūtra-kāraḥ svayam eva nirākaroti|

||115||

mānave ca śāstre—

prādūrāsīt tamonudaḥ sisṛkṣur vividhāḥ prajāḥ|

apa eva sasārjātau tāsū vīryam apāsrjat||

tasmiñ jajñe svayaṁ brahma

iti brahmaṇo janma-śravaṇāt kṣetrājñatvam evāvagamya| tathā ca sraṣṭuḥ parama-puruṣasya
tad-visrṣṭasya ca brahmaṇaḥ—

ayaṁ tasya tāḥ pūrvam tena nārāyaṇaḥ smṛtaḥ|

tad-visrṣṭaḥ sa puruṣo loke brahmeti kīrtyate||

iti nāma-nirdeśāc ca| tathā ca vaiṣṇave purāṇe hiraṇyagarbhādīnām bhāvanānām
ānuṣṭheya-viśayakaḥ saṁskāraḥ| sā trividhā brahma-bhāvanopāsanā-dṛḍha-saṁskāraḥ,
brahma-śabdasya jñāta-paratvāt| sā sanakādiṣu karma-bhāvanā, devādiṣu teṣāṁ
vaidika-karma-paratvāt| karma-brahmobhaya-bhāvanā hiraṇyagarbhasya, tasya
vaidika-karmopāsanātmaka-jñānobhaya-parāyaṇatvāt| bhāvanā-trayānvayād asuddhatvena
śubhāśrayatvānarhatopapādanāt kṣetratvaṁ niścīyate|

||116||

yad api kaiścid uktaṁ sarvasya śabda-jātasya vidhy-arthavāda-mantra-rūpasya
kāryābhidhāyitvenaiva prāmāṇyaṁ varṇanīyam| vyavahārād anyatra śabdasya
bodhakatva-śakty-avadhāraṇāsambhavād vyavahārasya ca kārya-buddhi-mūlatvāt kārya-rūpa eva
śabdārthaḥ| na pariniṣpanne vastuni śabdaḥ pramāṇam iti| atrocyate| pravartaka-vākya-vyavahāra
eva śabdānām artha-bodhakatva-śakty-avadhāraṇam kartavyam iti kim iyaṁ rājājñā|
siddha-vastuṣu śabdasya bodhakatva-śakti-grahaṇam atyanta-sukaram| tathā hi kenacid
dhasta-ceṣṭādināpavarake daṇḍaḥ sthita iti devadattāya jñāpayeti preṣitaḥ kaścit taj-jñāpane
pravṛtto'pavarake daṇḍaḥ sthita iti śabdaṁ prayuṅkte| mūkavad dhasta-ceṣṭām imām jñāna
pārśva-stho'nyaḥ prāḇ vyutpanno'pi tasyārthasya bodhanāyāpavarake daṇḍaḥ sthita ity asya
śabdasya prayoga-darśanād asyārthasyāyaṁ śabdo bodhaka iti jñātīti kim atra duṣkaram| tathā
bālas tāto'yam iyaṁ mātāyaṁ mātulo'yam manuṣyo'yam mṛgaś candro'yam ayaṁ ca sarpa iti
mātā-pitṛ-prabhṛtibhiḥ śabdaiḥ śanaiḥ śanair aṅgulyā nirdeśane tatra tatra bahuśaḥ śikṣitas tair
eva śabdais teṣv artheṣu svātmanaś ca buddhy-utpattim dṛṣṭvā teṣv artheṣu teṣāṁ śabdānām
aṅgulyā nirdeśa-pūrvakaḥ prayogaḥ sambandhāntarābhāvāt saṅketayitṛ-puruṣājñānāc ca
bodhakatva-nibandhana iti krameṇa niścītya punar apy asya śabdasyāyam artha iti
pūrva-vṛddhaiḥ śikṣitaḥ sarva-śabdānām artham avagamya svayam api sarvaṁ vākya-jātaṁ
prayuṅkte| evam eva sarva-padānām svārthābhidhāyitvaṁ saṅghāta-viśeṣaṇam ca
yathāvasthita-saṁsarga-viśeṣa-vācītvam ca jñātīti kāryārthaiva vyutipattir ity ādi nirbandho
nirbandhanaḥ| ataḥ pariṣpannaḥ vastuni śabdasya bodhakatva-śakty-avadhāraṇāt sarvāṇi
vedānta-vākyaṇi sakala-jagat-kāraṇam sarva-kalyāṇa-guṇākaram ukta-lakṣaṇam brahma
bodhayanty eva|

||117||

api ca kār्याrtha eva vyutpattir astu| vedānda-vākyāny apy
upāsana-viṣaya-kāryādhikṛta-viśeṣaṇa-bhūta-phalatvena
duḥkḥāsambhinna-deśa-viśeṣa-rūpa-svargādivad atirātra-satra-pratiṣṭhādivad
apagoraṇa-śatayātanā-sādhya-sādhana-bhāvavac ca karyopayogitayaiva sarvaṁ bodhayanti| tathā
hi brahma-vid āpnoti param ity atra
brahmopāsana-viṣaya-kāryādhikṛta-viśeṣaṇa-bhūta-phalatvena brahma-prāptiḥ śrūyate
para-prāpti-kāmo brahma vidyād ity atra prāpyatayā pratīyamānaṁ brahma-svarūpaṁ
tad-viśeṣaṇaṁ ca sarvaṁ karyopayogitayaiva siddhaṁ bhavati| tad-antargatam eva
jagat-sraṣṭṛtvaṁ saṁhartṛtvaṁ ādhāratvaṁ antarātmavataṁ ity ādy uktam anuktaṁ ca sarvaṁ iti
na kiñcid anupapannam|

||118||

evaṁ ca sati mantrārthavāda-gatā hy aviruddhā apūrvāś cārthāḥ sarve vidhi-śeṣatayaiva siddhā
bhavanti| yathoktaṁ dramaḍa-bhāṣye ṛṇaṁ hi vai jāyate iti śruter ity upakramya yady apy
avadāna-stuti-param vākyam tathāpi nāsatā stutir upapadyate iti| etad uktam bhavati sarvo hy
arthavāda-bhāgo devatārādhana-bhūta-yāgādeḥ sāṅgasyārādhya-devatāyāś cādrṣṭa-rūpān guṇān
sahasraśo vadan sahasraśaḥ karmaṇi prāśastya-buddhim utpādayati| teṣāṁ asad-bhāve
prāśastya-buddhir eva na syād iti karmaṇi prāśastya-buddhy-artham guṇa-sad-bhāvam eva
bodhayatīti| anayaiva diśā sarve mantrārthavādāvagatā arthāḥ siddhāḥ|

||119||

api ca kār्या-vākyārthavādibhiḥ kim idaṁ kāryatvaṁ nāmeti vaktavyam| kṛti-bhāva-bhāvitā
kṛty-uddeśyatā ceti cet| kim idaṁ kṛty-uddeśyatvam| yad adhikṛtya kṛtir vartate tat
kṛty-uddeśyatvam iti cet| puruṣa-vyāpāra-rūpāyāḥ kṛteḥ ko'yam adhikāro nāma| yat prāpticchayā
kṛtim utpādayati puruṣaḥ tat kṛty-uddeśyatvam iti ced dhanta tarhīṣṭatvam eva kṛty-uddeśyatvam|
athaivaṁ manuṣe iṣṭasyaiva rūpa-dvayam asti| icchā-viṣayatayā sthitiḥ puruṣa-prerakatvaṁ ca|
tatra prerakatvākāraḥ kṛty-uddeśyatvam iti so'yam sva-pakṣābhiniveśa-kārito vṛthāśramaḥ| tathā
hīcchā-viṣayatayā pratītyasya sva-prayatnotpattim antareṇāsiddhir eva prerakatvam| tata eva
pravṛtteḥ| icchāyām jātāyām iṣṭasya sva-prayatnotpattim antareṇāsiddhiḥ pratīyate cet tataś
cikīrṣā jāyate tataḥ pravartate puruṣa iti tattva-vidāṁ prakriyā| tasmād iṣṭasya
kṛty-adhīnātma-lābhatvātireki kṛty-uddeśyatvaṁ nāma kim api na drṣyate| athocyate iṣṭatā-hetuś
ca puruṣānukūlatā| tat-puruṣānukūlatvaṁ kṛty-uddeśyatvam iti cet| naivam| puruṣānukūlaṁ

sukham ity anarthāntaram| tathā puruṣānukūlaṁ duḥkha-paryāyam| ataḥ sukha-vyatiriktasya kasyāpi puruṣānukūlatvaṁ na sambhavati|

nanu ca duḥkha-nivṛtter api sukha-vyatiriktāyāḥ puruṣānukūlatā dṛṣṭā| naitat| ātmānukūlaṁ sukham ātma-pratikūlaṁ duḥkham iti hi sukha-duḥkhayor vivekaḥ| tatrātmānukūlaṁ sukham iṣṭam bhavati| tat-pratikūlaṁ duḥkham cāniṣṭam| ato duḥkha-saṁyogasyāsahyatayā¹ tan-nivṛttir apīṣṭā bhavati| tata eveṣṭatā-sāmyād anukūlatā-bhramah| tathā hi prakṛti-saṁsṛṣṭasya saṁsāriṇaḥ puruṣasyānukūla-saṁyogaḥ pratikūla-saṁyogaḥ svarūpeṇāvasthitir iti ca tisro'vasthāḥ| tatra pratikūla-sambandha-nivṛttiś cānukūla-sambandha-nivṛttiś ca svarūpeṇāvasthitir eva| tasmāt pratikūla-saṁyoge vartamāne tan-nivṛtti-rūpā svarūpeṇāvasthitir apīṣṭā bhavati| tatreṣṭatā-sāmyād anukūlatā-bhramah|

||120||

ataḥ sukha-rūpatvād anukūlatāyāḥ niyogasyānukūlatām vadantaṁ prāmāṇikāḥ parihasanti| iṣṭasyārtha-viśeṣasya nivartakatayaiva hi niyogasya niyogatvaṁ sthiratvaṁ apūrvatvaṁ ca pratīyate| svarga-kāmo yajetety atra kāryasya kriyātiriktā svarga-kāma-pada-samabhivyaḥhāreṇa svarga-sādhana-tva-niścayād eva bhavanti| na ca vācyam yajetety atra prathamam niyogaḥ sva-pradhānatayaiva pratīyate svarga-kāma-pada-samabhivyaḥhārāt sva-siddhaye svarga-siddhy-anukūlatā ca niyogasyeti| yajeteti hi dhātv-arthasya puruṣa-prayatna-sādhya-tā pratīyate| svarga-kāma-pada-samabhivyaḥhārād eva dhātv-arthātirekiṇo niyogatvaṁ sthiratvaṁ apūrvatvaṁ cety ādi| tac ca svarga-sādhana-tva-pratīti-nibandhanam| samabhivyaḥhṛta-svarga-kāma-padārthānvaya-yogyam svarga-sādhanaṁ eva kāryam liṅ-ādayo'bhidadhatīti loka-vyutpattir api tiraskṛtā| etad uktaṁ bhavati— samabhivyaḥhṛta-padāntara-vācyārthānvaya-yogyam evetara-pada-pratipādyam ity anvitābhidhāyi-pada-saṅghāta-rūpa-vākya-śravaṇa-samanantaram eva pratīyate| tac ca svarga-sādhana-rūpam| ataḥ kriyāvad anyārthatāpi virodhād eva parityakteti| ata eva gaṅgāyām ghoṣa ity ādau ghoṣa-prativāsa-yogyārthopasthāpana-paratvaṁ gaṅgā-padasyāśrīyate| prathamam gaṅgā-padena gaṅgārthaḥ smṛta iti gaṅgā-padārthasya peyatvaṁ na vāk्यārthānvayībhavati| evam atra api yajetetyetāvan-mātra-śravaṇe kāryam anyārtham smṛtam iti vāk्यārthānvaya-samaye kāryasyānanyārthatā nāvatiṣṭhate| kāryābhidhāyi-pada-śravaṇa-velāyām prathamam kāryam anyārtham pratītam ity etad api na saṅgacchate| vyutpatti-kāle gavānayanādi-kriyāyā duḥkha-rūpāyā iṣṭa-viśeṣa-sādhana-tayaiva kāryatā-pratīteḥ| ato niyogasya puruṣānukūlatvaṁ sarva-loka-viruddham niyogasya sukha-rūpa-puruṣānukūlatām vadataḥ svānubhava-virodhaś ca| karīryā vṛṣṭi-kāmo yajetety ādiṣu siddhe'pi niyoge vṛṣṭy-ādi-siddhi-nimittasya vṛṣṭi-vyatirekeṇa niyogasyānukūlatā nānubhūyate| yady apy asmiṅ janmani vṛṣṭy-ādi-siddher aniyamas tathāpy

¹ Edition 2 reads: duḥkha-saṁyoga-sahyatayā

aniyamād eva niyoga-siddhir avaśyāśrayaṇīyā| tasminn anukūlatā-paryāya-sukhānubhūtir na
dṛśyate| evam ukta-rītyā kṛti-sādhyeṣṭatvātireki kṛty-uddeśyatvaṁ na dṛśyate|

||121||

kṛtiṁ prati śeṣitvaṁ kṛty-uddeśyatvaṁ iti cet| kim idam śeṣitvaṁ kim ca śeṣatvaṁ iti vaktavyam|
kāryaṁ prati sambandhī śeṣaḥ| tat-pratisambandhitvaṁ śeṣitvaṁ iti cet| evam tarhi kāryatvaṁ
eva śeṣitvaṁ ity uktaṁ bhavati| kāryatvaṁ eva vicāryate|
paroddeśa-pravṛtta-kṛti-vyāpty-arhatvaṁ śeṣatvaṁ iti cet| ko'yaṁ paroddeśo nāmeti| ayam eva hi
vicāryate| uddeśyatvaṁ nāmepsitatva-sādhayatvaṁ iti cet| kim idam īpsitatvaṁ|
kṛti-prayojanatvaṁ iti cet puruṣasya kṛty-ārambha-prayojanam eva hi kṛti-prayojanam| sa
cecchā-viśayaḥ kṛty-adhīnātma-lābha iti pūrvokta eva| ayam eva hi sarvatra śeṣa-śeṣi-bhāvaḥ|
para-gatātiśayādhānecchopādeyatvaṁ eva yasya svarūpaṁ sa śeṣaḥ paraḥ śeṣī| phalotpatticchayā
yāgādes tat-prayatnasya copādeyatvaṁ yāgādi-siddhicchayānyat sarvam upādeyam|

||122||

evam garbha-dāsādīnām api puruṣa-viśeṣātiśayādhānupādeyatvaṁ eva svarūpaṁ| evam
īśvara-gatātiśayādhānecchayopādeyatvaṁ eva cetanācetanātmakasya nityasyānityasya ca
sarvasya vastunaḥ svarūpaṁ iti sarvam īśvara-śeṣatvaṁ eva sarvasya ceśvaraḥ śeṣīti sarvasya
vaśī sarvasyeśānaḥ patim viśvasyety ādy uktaṁ| kṛti-sādhyaṁ pradhānaṁ yat tat kāryam
abhidhīyata ity ayam arthaḥ śraddadhāneṣv eva śobhate|

||123||

api ca svarga-kāmo yajetety ādiṣu la-kāra-vācyā-kartṛ-viśeṣa-samarpaṇa-parāṇām
svarga-kāmādi-padānām niyojya-viśeṣa-samarpaṇa-paratvaṁ śabdānuśāsana-viruddham
kenāvagamya| sādhyā-svarga-viśiṣṭasya svarga-sādhane kartṛtvānvayo na ghaṭata iti cet|
niyojyatvānvayo'pi na ghaṭata iti hi svarga-sāadhanatva-niścayaḥ| sa tu śāstra-siddhe
kartṛtvānvaye svarga-sāadhanatva-niścayaḥ kriyate| yathā bhoktu-kāmo devadatta-grhaṁ gacched
ity ukte bhojana-kāmasya devadatta-grha-gamane kartṛtva-śravaṇād eva prāg ajñātam api
bhojana-sāadhanatvaṁ devadatta-grha-gamanasyāvagamya| evam atrāpi bhavati| na kriyāntaram
prati kartṛtayā śrutasya kriyāntare kartṛtva-kalpanaṁ yuktaṁ yajeteti hi yāga-kartṛtayā śrutasya
buddhau kartṛtva-kalpanaṁ kriyate| buddheḥ kartṛtva-kalpanam eva hi niyojyatvaṁ|
yathoktaṁ—

niyojya sarva-kāryaṃ yaḥ svakīyatvena budhyate|

iti| yaṣṭṛtvānugūṇaṃ tad-bodhṛtvam iti cet| devadattaḥ paced iti pāke kartṛtayā śrutasya devadattasya pākārtha-gamaṇaṃ pākānugūṇaṃ iti gamane kartṛtva-kalpanaṃ na yujyate|

||124||

kiṃ ca liṅ-ādi-śabda-vācyam sthāyi-rūpaṃ kim ity apūrvam āśrīyate| svarga-kāma-pada-samabhivyāhārānupapatter iti cet| kārānupapattiḥ| siṣādhayaṣita-svargo hi svarga-kāmaḥ| tasya svarga-kāmasya kālāntara-bhāvi-svarga-siddhau kṣaṇa-bhaṅginī yāgādi-kriyā na samartheti cet| anāghrāta-veda-siddhāntānām iyaṃ anupapattiḥ| sarvaiḥ karmabhir ārādhitāḥ parameśvaro bhagavān nārāyaṇas tat tad iṣṭam phalaṃ dadātīti veda-vido vadanti| yathāhur veda-vid-agresarā dramidācāryāḥ phala-sambibhatsayā| sambibhatsa ity atra a-kāra-lopaś cinyaḥ, va-kārottara-bha-kāra-pūrvam akārasyaucittyāt| vyācaṣṭe hi karmabhir ātmānam api prīṇanti| sa prīto'laṃ phalāyeti śāstra-maryādā, iti phala-sambandhecchayā karmabhir yāga-dāna-homādibhis tridaśādi-devatā-mukhena tat-tad-antaryāmi-rūpeṇāvasthitam indrādi-śabda-vācyam paramātmānam bhagavantam vāsudevam ārirādhayaṣanti, sa hi karmabhir ārādhitas teṣāṃ iṣṭāni phalāni paramātmā prayacchatīty arthaḥ| tathā ca śrutiḥ— iṣṭā-pūrtam bahudhā jātam jāyamānam viśvam bibharti bhuvanasya nābhir iti| iṣṭā-pūrtam iti sakala-śruti-smṛti-coditam karmocyate| tad-viśvam bibharti indrāgni-varuṇādi-sarva-devatā-sambandhitayā pratīyamānam tat-tad-antarātmatayāvasthitāḥ parama-puruṣaḥ svayam eva bibharti svayam eva svīkaroti| bhuvanasya nābhiḥ brahma-kṣatrādi-sarva-varṇa-pūrṇasya bhuvanasya dhārakaḥ tais taiḥ karmabhir ārādhitas tat-tad-iṣṭa-phala-pradānena bhuvanānām dhāraka iti nābhir ity uktaḥ| agni-vāyu-prabhṛti-devatāntarātmatayā tat-tac-chabdābhidheyo'yam evety āha tad evāgnis tad vāyus tat sūryas tad u candramā iti| yathoktam bhagavatā—

yo yo yām yām tanuṃ bhaktaḥ śraddhayārcitum icchati|

tasya tasyācalām śraddhām tām eva vidadhāmy aham||

sa tasya śraddhayā yuktas tasyārādhanam īhate|

labhate ca tataḥ kāmān mayaiva vihitān iha tān|| iti|

yām yām tanuṃ itīndrādi-devatā-viśeṣās tat-tad-antaryāmitayāvasthitasya bhagavatas tanavaḥ śārīrāṇīty arthaḥ|

aham hi sarva-yajñānām bhoktā ca prabhur eva ca|

ity ādi|

prabhur eva ceti sarva-phalānām pradātā cety arthaḥ|

yathā ca—

yajñais tvam ijjase nityam sarva-deva-mayācyuta|

yaiḥ sva-dharma-parair nātha narair ārādhito bhavān|

te taranty akhilām etām mayām ātma-vimuktaye||

iti| setihāsa-purāṇeṣu sarveṣv eva vedeṣu sarvāṇi karmāṇi sarveśvarārādhana-rūpāṇi, tais taiḥ karmabhir ārādhitaḥ puruṣottamas tat tad iṣtam phalam dadātīti tatra tatra prapañcitam| evam hi sarva-śaktim sarva-jñam sarveśvaram bhagavantam indrādi-devatāntaryāmi-rūpeṇa yāga-dāna-homādi-vedodita-sarva-karmaṇām bhoktāram sarva-phalānām pradātāram ca sarvāḥ śrutayo vadanti| caturhotāro yatra sampadam gacchanti devair ity ādyāḥ| caturhotāro yajñāḥ, yatra paramātmani deveṣv antaryāmi-rūpeṇāvasthite, devaiḥ sampadam gacchanti devaiḥ sambandham gacchanti yajñā ity arthaḥ| antaryāmi-rūpeṇāvasthitasya paramātmanah śārīratayāvasthitānām indrādīnām yāgādi-sambandha ity uktam bhavati| yathoktam bhagavatā—

bhoktāram yajña-tapasām sarva-loka-maheśvaram|

iti| tasmād agny-ādi-devatāntarātma-bhūta-parama-puruṣārādhana-rūpa-bhūtāni sarvāṇi karmāṇi, sa eva cābhilaṣita-phala-pradātetī kim atrāpūrveṇa vyutpatti-patha-dūra-vartinā vācyatayābhyupagatena kalpitenā vā prayojanam| evam ca sati liṅ-ādeḥ ko'yam arthaḥ parigrhīto bhavati| yaja deva-pūjāyām iti devatārādhana-bhūta-yāgādeḥ prakṛty-arthasya karṭṛvyāpāra-sādhyatām vyutpatti-siddhām liṅ-ādayo'bhidadhatīti na kiñcid anupapannam| karṭṛ-vācinām pratyayānām prakṛty-arthasya karṭṛ-vyāpāra-sambandha-prakāro hi vācyaḥ| bhūta-vartamānādikam anye vadanti| liṅ-ādayas tu karṭṛ-vyāpāra-sādhyatām vadanti|

||125||

api ca kāmīnaḥ kartavyatā karma vidhāya karmaṇo devatārādhana-rūpatām tad-dvārā phala-sambhavam ca tat-tat-karma-vidhi-vākyaṇy eva vadanti| vāyavyam śvetam ālabhata bhūti-kāmo vāyur vai kṣepiṣṭhā devatā vāyum eva svena bhāgadheyenopadhāvati sa evainam bhūtim gamayatīty ādīni| nātra phala-siddhy-anupapattiḥ kāpi dṛśyata iti phala-sāadhanatvāvagatir aupādānikīty api na saṅgacchati| vidhy-apekṣitam yāgādeḥ phala-sāadhanatva-prakāram vākya-śeṣa eva bodhayatīty arthaḥ| tasmād brāhmaṇāya nāpaguretety atrāpagoraṇa-niṣedha-vidhi-para-vākya-śeṣe śrūyamāṇam niṣedhyasyāpagoraṇasya śata-yātanā-sāadhanatvam niṣedha-vidhy-upayogīti hi svīkriyate| atra punaḥ kāmīnaḥ kartavyatayā vihitasya yāgādeḥ kāmīya-svargādi-sāadhanatva-prakāram vākya-śeṣāvagatam anādṛtya kim ity upādānena yāgādeḥ phala-sāadhanatvam parikalpyate| hiraṇyanidhim apavarake nidhāya yācate

kodravādi-lubdhaḥ kṛpaṇaṁ janam iti śrūyate tad etad yuṣmāsu dṛśyate| śata-yātanā-sādhanaṭvam
api nādr̥ṣṭa-dvāreṇa| coditāny anutiṣṭho vihitam karmākurvato ninditāni ca kurvataḥ sarvāṇi
sukhāni duḥkhāni ca parama-puruṣānugraha-nigrahābhyām eva bhavanti| eṣa hy evānandayati
atho so'bhayaṁ gato bhavati atha tasya bhayaṁ bhavati bhīṣāsmād vātaḥ pavate bhīṣodeti sūryo
bhīṣāsmād agniś candraś ca mṛtyur dhāvati pañcamaḥ iti| etasya vā akṣarasya praśāsane gārgi
sūryācandramasau vidhṛtau tiṣṭhataḥ etasya vā akṣarasya praśāsane gārgi dadato manuṣyāḥ
praśaṁsanti yajamānaṁ devā darvīm pitaro'nvāyattā ity ādy-aneka-vidhāḥ śrutayaḥ santi|
yathoktaṁ dramaḍa-bhāṣye— tasyājñāyā dhāvati vāyur nadyaḥ sravanti tena ca kṛtasīmāno
jalāśayāḥ samadā iva meṣa-virsapitaṁ kurvantīti| tat-saṅkalpa-nibandhanā hīme loke na cyavante
na sphuṭante| sva-śāsanānuvartinām jñātvā kārūṇyāt sa bhagavān vardhayeta vidvān karma-dakṣa
iti ca|

||126||

parama-puruṣa-yāthātmya-jñāna-pūrvaka-tad-upāsanādi-vihita-karmānuṣṭhāyinas tat-prasādāt
tat-prāpti-paryantāni sukhāny abhayaṁ ca yathādhikāram bhavanti| taj-jñāna-pūrvakam
tad-upāsanādi-vihitam karmākurvato ninditāni ca kurvatas tan-nigrahād eva
tad-aprāpti-pūrvakāparimita-duḥkhāni bhayaṁ ca bhavanti| yathoktaṁ bhagavatā—

niyataṁ kuru karma tvaṁ karma jyāyo hy akarmaṇaḥ|

ity ādinā kṛtsnaṁ karma jñāna-pūrvakam anuṣṭheyaṁ vidhāya

mayi sarvāṇi karmāṇi sanṁnyasya

iti sarvasya karmaṇaḥ svārādhanaṭām ātmanām sva-niyāmyatām ca pratipādyā

ye me matam idaṁ nityam anutiṣṭhanti mānavāḥ|

śraddhāvanto'nasūyanto mucyante te'pi karmabhiḥ||

ye tv etad abhyasūyanto nānutiṣṭhanti me matam|

sarva-jñāna-vimūḍhāṁs tān viddhi naṣṭān acetasaḥ||

iti svājñānuvartinaḥ praśasya viparītān vinindya punar api svājñānupālanam akurvātām āsur
aprakṛty-antarbhāvam abhidhāyādhamā gatiś caktā—

tān ahaṁ dviṣataḥ krūrān saṁsāreṣu narādhamān|

kṣipāmy aśram aśubhān āsurīṣv eva yoniṣu||

āsurīm yonim āpannā mūḍhā janmani janmani|
mām aprāpyaiva kaunteya tato yānti adhamām gatim|| iti|
sarva-karmāṇy api sadā kurvāṇo mad-vypāśrayaḥ|
mat-prasādād avāpnoti śāśvataṁ padam avyayam||

iti ca svājñānuvartinām śāśvataṁ padam coktam| āsruta-vedāntānām karmaṇy āsraddhā mā bhūd
iti devatādhikaraṇe'tivādāḥ kṛtāḥ karma-mātre yathā śraddhā syād iti sarvam eka-śāstram iti
veda-vit-siddhāntaḥ|

||127||

tasyaitasya parasya brahmaṇo
nārāyaṇasyāparicchedya-jñānānandāmalatva-svarūpavaj-jñāna-śakti-balaiśvarya-vīrya-tejaḥ-prab
hṛty-anavadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇavat-sva-saṅkalpa-pravartya-svetara-samasta-cid-a
cid-vastu-jātavat-svābhimata-svānurūpaika-rūpa-divya-rūpa-tad-ucita-niratiśaya-kalyāṇa-vividhā
nanta-bhūṣaṇa-sva-śakti-sadṛśāparimitānantāścarya-nānā-vidhāyudha-svābhimatānurūpa-svarūpa
guṇa-vibhavaśvarya-śīlādy-anavadhika-mahima-mahisī-svānurūpa-kalyāṇa-jñāna-kriyādy-apari
meya-guṇānanta-parijana-pariccheda-svocita-nikhila-bhogyā-bhogopakaraṇādy-ananta-mahā-vib
havāvān-manasa-gocara-svarūpa-svabhāva-divya-sthānādi-nityatā-niravadyatāgocarāś ca
sahasraśaḥ śrutayaḥ santi| vedāham etaṁ puruṣaṁ mahāntam āditya-varṇaṁ tamasaḥ parastāt| ya
eṣo'ntarāditye hiraṇ-mayaḥ puruṣaḥ| tasya yathā kapyāsaṁ puṇḍarīkam evam akṣiṇī| ya
eṣo'ntarhṛdaya ākāśas tasminn ayaṁ puruṣo mano-mayo'mṛto hiraṇ-mayaḥ mano-maya iti
manasaiva viśuddhena gṛhyata ity arthaḥ sarve nimeṣā jajñire vidyutaḥ puruṣād adhi
vidyud-varṇāt puruṣād ity arthaḥ nīla-toyada-madhya-sthā vidyul-lekheva bhāsvarā
madhya-stha-nīla-toyadā vidyul-lekheva seyaṁ dahara-puṇḍarīka-madhya-sthākāśa-vartinī
vahni-śikhā svāntarnihita-nīla-toyadābha-paramātma-svarūpā avāntar-nihita-nīla-toyadā vidyud
ivābhātīty arthaḥ| mano-mayaḥ prāṇa-śarīro bhā-rūpaḥ| satya-kāmaḥ satya-saṅkalpaḥ| ākāśātmā
sarva-kāmā sarva-kāmaḥ sarva-gandhaḥ sarva-rasaḥ sarvam idam abhyātto'vākyānādarāḥ|
mahārajanam vāsa ity ādyāḥ| asyeśānā jagato viṣṇu-patnī| hrīś ca te lakṣmīś ca patnyau| tad
viṣṇoḥ paramaṁ padaṁ sadā paśyanti sūrayaḥ| kṣayantam asya rajasaḥ parāke| yad ekam
avyaktam ananta-rūpaṁ viśvaṁ purāṇam tamasaḥ parastāt| yo veda nihitaṁ guhāyām parame
vyoman| yo'syādhyakṣaḥ parame vyoman| tad eva tad u bhavyamā idam tad akṣare parame
vyoman nityādi-śruti-śata-niścito'yam arthaḥ|

||128||

tad viṣṇoḥ paramaṁ padam iti viṣṇoḥ parasya brahmaṇaḥ paraṁ padam sadā paśyanti sūraya iti vacanāt sarva-kāla-darśanavantaḥ paripūrṇa-jñānāḥ kecana santīti vijñāyate| ye sūrayas te sadā paśyantīti vacana-vyaktiḥ, ye sadā paśyanti te sūraya iti vā| ubhaya-pakṣe'py aneka-vidhānaṁ na sambhavatīti cet| na| aprāptatvāt sarvasya sarva-viśiṣṭaṁ parama-sthānaṁ vidhīyate| yathoktaṁ tad-guṇās te vidhīyerann avibhāgād vidhānārthe na ced anyena śiṣṭā iti| yathā yadāgneyo'stāka-pāla ity ādi karma-vidhau karmaṇo guṇānāṁ cāprāptatvena sarva-guṇa-viśiṣṭaṁ karma vidhīyate tathātrāpi sūribhiḥ sadā dṛśyatvena viṣṇoḥ parama-sthānam aprāptaṁ pratipādayatīti na kaścid virodhaḥ| karaṇa-mantrāḥ kriyamāṇānuvādināḥ stotra-śastra-rūpā japādiṣu viniyuktās ca prakaraṇa-pathitās cāprakaraṇa-pathitās ca svārthaṁ sarvaṁ yathāvasthitam evāprāptaṁ aviruddhaṁ brāhmaṇavad bodhayantīti hi vaidikāḥ| pragīta-mantra-sādhyā-guṇa-guṇābhimānaṁ stotram| apragīta-mantra-sādhyā-guṇa-guṇi-niṣṭha-guṇābhidhānaṁ śāstram| niyuktārtha-prakāśanāṁ ca devatādiṣv aprāptāviruddha-guṇa-viśeṣa-pratipādanāṁ viniyogānugūṇam eva| neyaṁ śrutir mukta-jana-viṣayā| teṣāṁ sadā darśanānupapatteḥ| nāpi mukta-pravāha-viṣayā| sadā paśyantīty ekaika-kartṛka-viṣayatayā pratīteḥ śruti-bhaṅga-prasaṅgāt| mantrārthavāda-gatā hy arthāḥ kārya-paratve'pi siddhyantīty uktam| kiṁ punaḥ siddha-vastuny eva tātparye vyutpatti-siddha iti sarvaṁ upapannam| nanu cātra tad viṣṇoḥ paramaṁ padam iti para-svarūpam eva parama-pada-śabdenābhidhīyate| samasta-heya-rahitaṁ viṣṇv-ākhyam paraṁ padam ity ādiṣv avyatiṛeka-darśanāt| naivam| kṣayantam asya rajataḥ parāke, tad-akṣare parame vyoman, yo asyādhyākṣaḥ parame vyoman, yo veda nihitaṁ guhāyām parame vyoman nityādiṣu parama-sthānasyaiva darśanam| tad viṣṇoḥ paramaṁ padam iti vyatiṛeka-nirdeśāc ca| viṣṇv-ākhyam paramaṁ padam iti viśeṣaṇād anyad api paramaṁ padam vidyata iti ca tenaiva jñāyate| tad idaṁ para-sthānaṁ sūribhiḥ sadādṛśyatvena pratipādyate|

||129||

etad uktam bhavati kvacit parasthānaṁ parama-pada-śabdena pratipādyate, kvacit prakṛti-viyuktātma-svarūpam, kvacid bhagavat-svarūpam| tad viṣṇoḥ paramaṁ padam sadā paśyanti sūraya iti para-sthānam|

sarga-sthity-anta-kāleṣu tri-vidhaiva pravartate|

guṇa-pravṛtṭiyā paramaṁ padam tasyāguṇaṁ mahat||

ity atra prakṛti-viyuktātma-svarūpam|

samasta-heya-rahitaṁ viṣṇv-ākhyam paramaṁ padam|

ity atra bhagavat-svarūpam| trīṇy apy etāni parama-prāptatvena parama-pada-śabdena pratipādyante| katham trayāṇāṁ parama-prāpyatvam iti cet| bhagavat-svarūpaṁ

parama-prāpyatvād eva paramaṁ padam| itarayor api bhagavat-prāpti-garbhatvād eva
parama-padatvam| sarva-karma-bandha-vinirmuktātma-svarūpāvāptir bhagavat-prāpti-garbhā| ta
ime satyāḥ kāmā anṛtāpidhānā iti bhagavato guṇa-gaṇasya tirodhāyakatvenānṛta-śabdena
sva-karmaṇaḥ pratipādanam|

||130||

anṛta-rūpa-tirodhānam kṣetrajña-karmeti katham avagamyata iti cet|

avidyā karma-sañjñānyā tṛtīyā śaktir iṣyate|

yathā kṣetrajña-śaktiḥ sā veṣṭitā nṛpa sarvagā||

saṁsāra-tāpān akhilān avāpnoty atisantatān|

tayā tirohitatvāc ca, ity ādi vacanāt|

||131||

para-sthāna-prāptir api bhagavat-prāpti-garbhaiveti suvyaktam| kṣayantam asya rajasah parāka iti
rajataḥ-śabdena tri-guṇātmikā prakṛtir ucyate kevalasya rajaso'navasthānāt| imāṁ
tri-guṇātmikāṁ prakṛtim atikramya sthite sthāne kṣayantam vasantam ity arthaḥ| anena
tri-guṇātmakāt kṣetrajñasya bhogya-bhūtād vastunaḥ parastād viṣṇor vāsa-sthānam iti gamyate|
vedāham etaṁ puruṣaṁ mahāntam āditya-varṇaṁ tamasaḥ parastād ity atrāpi tamaḥ-śabdena
saiva prakṛtir ucyate| kevalasya tamaso'navasthānād eva| rajasah parāke kṣayantam ity
anenaika-vākyatvāt tamasaḥ parastād vasantaṁ mahāntam āditya-varṇaṁ puruṣaṁ ahaṁ vedety
ayam artho'vagamyate| satyaṁ jñānam anantaṁ brahma| yo veda nihitaṁ guhāyāṁ parame
vyoman| tad akṣare parame vyomann iti tat sthānam avikāra-rūpaṁ
parama-vyoma-śabdābhidheyam iti ca gamyate| akṣare parame vyoman nityasya
sthānasyākṣaratva-śravaṇāt kṣara-rūpāditya-maṇḍalādayo na parama-vyoma-śabdābhidheyāḥ|
yatra pūrve sādhyāḥ santi devāḥ, yatrarṣayaḥ prathama-jā ye purāṇā ity ādiṣu ca ta eva sūraya ity
avagamyate| tad viprāso vipanyavo jāgrvāṁsah samindhate viṣṇor yat paraṁ padam ity atrāpi
viprāso medhāvinah, vipanyavaḥ stuti-śīlāḥ, jāgrvāṁsah askhalita-jñānās ta evāskhalita-jñānās
tad viṣṇoḥ paramaṁ padaṁ sadā stuvantaḥ samindhata ity arthaḥ|

||132||

eteṣām parijana-sthānādīnām sad eva somyedam agra āsīd ity atra
jñāna-balaiśvaryādi-kalyāṇa-guṇa-gaṇavat-parabrahma-svarūpāntarbhūtāt sad evaikam
evādvitīyam iti brahmāntarbhāvo'vagamyate| eṣām api kalyāṇa-guṇaikadeśatvād eva sad eva
somyedam agra āsīd ity atredam iti śabdasya
karma-vaśya-bhokṭṛ-varga-miśra-tad-bhogya-bhūta-prapañca-viśayatvāc ca sadā paśyanti sūraya
iti sadā darśitvena ca teṣām karma-vaśyānantarbhāvāt| apahata-pāpmety ādy apipāsa ity antena
salīlopakaraṇa-bhūta-tri-guṇa-prakṛti-prākṛta-tat-saṁsrṣṭa-puruṣa-gataṁ heya-svabhāvaṁ sarvaṁ
pratiṣidhya satya-kāma ity anena sva-bhogya-bhogopakaraṇa-jātasya sarvasya satyatā pratipāditā|
asatyāḥ kāmā yasyāsau satya-kāmaḥ| kāmanta iti kāmāḥ| tena pareṇa brahmaṇā
sva-bhogya-tad-upakaraṇādayaḥ svābhimatā ye kāmante te satyāḥ nityā ity arthaḥ| anyasya
līlopakaraṇasyāpi vastunaḥ pramāṇa-sambandha-yogyatve saty api vikārāspadatvenāsthiratvād
tad-viparītaṁ sthiritvam eṣām satya-padenocyate| satya-saṅkalpa ity eteṣu
bhogya-tad-upakaraṇādiṣu nityeṣu niratiśayeṣv ananteṣu satsv apy apūrvāṇām aparimitānām
arthānām api saṅkalpa-mātreṇa siddhiṁ vadati| eṣām ca bhogopakaraṇānām līlopakaraṇānām
cetanānām acetanānām sthiraṇām asthiraṇām ca tat-saṅkalpāyatta-svarūpa-sthiti-pravṛtti-bhedādi
sarvaṁ vadati satya-saṅkalpa iti|

||133||

itihāsa-purāṇayor vedopabṛmhaṇayoś cāyam artha ucyaṭ—

tau te medhāvinau dṛṣṭvā vedeṣu pariniṣṭhitau|

vedopabṛmhaṇārthāya tāv agrāhayata prabhuḥ||

iti vedopabṛmhaṇatayā prārabdhe śrīmad-rāmāyaṇe—

vyaktam eṣa mahā-yogī paramātmā sanātanaḥ|

anādi-madhya-nidhano mahataḥ paramo mahān||

tamasah paramo dhātā śaṅkha-cakra-gadādharaḥ|

śrīvatsa-vakṣā nitya-śrīr ajayyaḥ śāśvato dhruvaḥ||

śārā nānā-vidhāś cāpi dhanur āyata-vigrahaḥ|

anvagacchanta kākutsthaṁ sarve puruṣa-vigrahāḥ||

viveśa vaiṣṇavaṁ tejaḥ saśarīraḥ sahānugaḥ||

śrīmadvaiṣṇavapurāṇe

samastāḥ śaktayaś caitā nṛpa yatra pratiṣṭhitāḥ|
 tad viśvairūpyaṁ rūpam anyad dharer mahat||
 mūrtaṁ brahma mahā-bhāga sarva-brahma-mayo hariḥ||
 nityaivaiṣā jagan-mātā viṣṇoḥ śrīr anapāyinī|
 yathā sarva-gato viṣṇus tathaiveyaṁ dvijottama||
 devatve deva-deheyaṁ manuṣyatve ca mānuṣī|
 viṣṇor dehānurūpāṁ vai karoty eṣātmanas tanum||
 ekāntinaḥ sadā brahma-dhyāyino yogino hi ye|
 teṣāṁ tatparaṁ sthānaṁ yad vai paśyanti sūrayaḥ||
 kalā-muhūrtādi-mayaś ca kālo na yad-vibhūteḥ pariṇāma-hetuḥ||
 mahābhārata ca—
 divyaṁ sthānam ajaraṁ cāprameyaṁ durvijñeyaṁ cāgamair gamyam ādyam|
 gaccha prabho rakṣa cāsmān prapannān kalpe kalpe jāyamānaḥ sva-mūrtyā||
 kālāḥ sa pacate tatra na kālas tatra vai prabhuḥ|
 iti| parasya brahmaṇo rūpavattvaṁ sūtra-kāraś ca vadati— antas tad-dharmopadeśād iti

||134||

yo'sāv āditya-maṇḍalāntarvartī tapta-kārtasvara-giri-vara-prabhaḥ
 sahasrāṁśu-śata-sahasra-kiraṇo
 gambhīrāmbhaḥ-samudbhūta-sumṛṣṭa-nāla-vikara-vikasita-puṇḍarīka-dalāmalāyatekṣaṇaḥ
 subhrū-lalāṭaḥ sunāsaḥ susmitādhara-vidrumaḥ surucira-komala-gaṇḍaḥ kambugrīvaḥ
 samunnatāṁśa-vilambi-cāru-rūpa-divya-karṇa-kisalayaḥ pīna-vṛttāyata-bhujaś
 cāru-tarātamra-kara-talānuraktāṅgulībhir alaṅkṛtas tanu-madhyo viśāla-vakṣaḥ-sthalaḥ
 sama-vibhakta-sarvāṅgo'nirdeśya-divya-rūpa-saṁhananaḥ snigdha-varṇaḥ
 prabuddha-puṇḍarīka-cāru-caraṇa-yugalaḥ
 svānurūpa-pītāmbara-dharo'mala-kirīṭa-kunḍala-hāra-kaustubha-keyūra-kaṭaka-nūpurodara-band
 hanādy-aparimitāścaryānanta-divya-bhūṣaṇaḥ
 śaṅkha-cakra-gadāśi-śrīvatsa-vana-mālālaṅkṛto'navadhikātiśaya-saundaryāhr̥tāśeṣa-mano-dṛṣṭi-v
 ṛttir lāvaṇyāmṛta-pūritāśeṣa-carācara-bhūta-jāto'tyadbhutācintya-nitya-yauvanaḥ

puṣpa-hāsa-sukumāraḥ puṇya-gandha-vāsitānanta-dig-antarālas
trailokyākramaṇa-pravṛtta-gambhīra-bhāvaḥ karuṇānurāga-madhura-locanāvalokitāśrita-vargaḥ
puruṣa-varo darīdṛśyate| sa ca nikhila-jagad-udaya-vibhava-laya-līlo nirasta-samasta-heyāḥ
samasta-kalyāṇa-guṇa-gaṇa-nidhiḥ svetara-samasta-vastu-vilakṣaṇaḥ paramātmā param brahma
nārāyaṇa ity avagamyate| tad-dharmopadeśāt sa eṣa sarveṣāṃ lokānāṃ īṣṭe sarveṣāṃ kāmānāṃ
sa eṣa sarvebhyaḥ pāpabhya udita ity ādi darśanāt| tasyaite guṇāḥ sarvasya vaśī sarvasyeśānaḥ
apahata-pāpmā vijara ity ādi satya-saṅkalpa ity antaṃ viśvataḥ paramaṃ nityaṃ viśvaṃ
nārāyaṇaṃ harim| patiṃ viśvasyātmeśvaram ity ādi vākya-pratipāditāḥ|

||135||

vākya-kāraiś caitat sarvaṁ suspaṣṭhaṁ āha hiraṇya-mayaḥ puruṣo dṛśyata iti prāññah sarvāntaraḥ
syāl loka-kāmeśopadeśāt tathodayāt pāpmanāṁ ity ādinā| tasya ca rūpasyaṇityatādi
vākya-kāreṇaiva pratiśiddhaṁ syāt tad-rūpaṁ kṛtakam anugrahārthaṁ tac-cetanānāṁ aiśvaryaḍ
ity upāsitur anugrahārthaḥ parama-puruṣasya rūpa-saṅgraha iti pūrva-pakṣaṁ kṛtvā, rūpaṁ
vātīndriyam antaḥkaraṇa-pratyakṣaṁ tan-nirdeśād iti| yathā jñānādayaḥ parasya brahmaṇaḥ
svarūpatayā nirdeśāt svarūpa-bhūta-guṇās tathedam api rūpaṁ śrutyā svarūpatayā nirdeśāt
svarūpa-bhūtaṁ ity arthaḥ| bhāṣya-kāreṇaitad vyākhyātaṁ añjasaiva viśvasṛjo rūpaṁ tat tu na
cakṣuṣā grāhyaṁ manasā tv akaluṣeṇa sādhanāntaravatā grhyate, na cakṣuṣā grhyate nāpi vācā
manasā tu viśuddheneti śruteḥ, na hy rūpāyā devatāyā rūpaṁ upadiśyate, yathābhūta-vādi hi
śāstram, mahārajanāṁ vāsaḥ vedāham etaṁ puruṣaṁ mahāntam āditya-varṇaṁ tamasaḥ parastād
iti prakaraṇāntara-nirdeśāc ca sāḁkṣiṇa ity ādinā hiraṇya-maya iti rūpa-sāmānyāc
candra-mukhavat, na mayaḍ atra vikāram ādāya prayujyate, anārabhyatvād ātmana iti| yathā
jñānādi-kalyāṇa-guṇa-gaṇānantarya-nirdeśād aparimita-kalyāṇa-guṇa-gaṇa-viśiṣṭaṁ param
brahmety avagamyata evam āditya-varṇaṁ puruṣaṁ ity ādi nirdeśāt
svābhīmata-svānurūpa-kalyāṇatama-rūpaḥ parabrahma-bhūtaḥ puruṣottamo nārāyaṇa iti jñāyate|
tathāśyeśanā jagato viṣṇu-patnī hrīś ca te lakṣmīś ca patnyau sadā paśyanti sūrayaḥ tamasaḥ
parastāt kṣayantam asya rajasah parāka ity ādinā patnī-parijana-sthānādīnāṁ nirdeśād eva
tathaiva santīty avagamyate| yathāha bhāṣya-kārah— yathābhūta-vādi hi śāstram iti|

||136||

etad uktam bhavati— yathā satyaṁ jñānam anantaṁ brahmeti nirdeśāt paramātmā-svarūpaṁ samasta-heya-pratyaṇikānavadhikānantaikatānatayāparicchedyatayā ca sakaletara-vilakṣaṇaṁ tathā yaḥ sarva-jñāḥ sarva-vit parāśya śaktir vividhaiva śrūyate svābhāvīkī jñāna-bala-kriyā ca tam eva bhāntam anubhāti sarvaṁ tasya bhāsā sarvaṁ idaṁ vibhātīty ādi nirdeśān

niratiśayāsaṅkhyeyāś ca guṇāḥ sakaletara-vilakṣaṇāḥ| tathāditya-varṇam ity ādi nirdeśād rūpa-parijana-sthānādayaś ca sakaletara-vilakṣaṇāḥ svāsādhāraṇā anirdeśya-svarūpa-svabhāvā iti|

||137||

vedāḥ pramāṇam ced vidhy-arthavāda-mantra-gataṁ sarvam apūrvam aviruddham artha-jātaṁ yathāvasthitam eva bodhayanti| prāmāṇyam ca vedānām autpattikas tu śabdasyārthena sambandha ity uktam| yathāgni-jalādīnām auṣṇyādi-śakti-yogaḥ svābhāvikaḥ, yathā ca cakṣur-ādīnām indriyāṇām buddhi-viśeṣa-jana-śaktiḥ svābhāvikī tathā śabdasyāpi bodhana-śaktiḥ svābhāvikī| na ca hasta-ceṣṭādivat saṅketa-mūlaṁ śabdasya bodhakatvam iti vaktum śakyam| anādy-anusandhānāvicchede’pi saṅketayitṛ-puruṣājñānāt| yāni saṅketa-mūlāni tāni sarvāṇi sāksād vā paramparayā vā jñāyante| na ca devadattādi-śabdavat kalpayitum yuktam| teṣu ca sāksād vā paramparayā vā saṅketo jñāyate| gavādi-śabdānām tv anādy-anusandhānāvicchede’pi saṅketājñānād eva bodhakatva-śaktiḥ svābhāvikī| ato’gny-ādīnām dāhakatvādi-śaktivad indriyāṇām bodhakatva-śaktivac ca śabdasyāpi bodhakatva-śaktir āśrayaṇīyā||

||138||

nanu cen indriyavac chabdasyāpi bodhakatvaṁ svābhāvikaṁ sambandha-grahaṇam bodhakatvāya kim ity apekṣate, liṅgādivad ity ucyate yathā jñāta-sambandha-niyamaṁ dhūmādy-agny-ādi-vijñāna-janakam tathā jñāta-sambandha-niyamaḥ śabdo’py artha-viśeṣa-buddhi-janakaḥ| evaṁ tarhi śabdo’py artha-viśeṣasya liṅgam ity anumānam syāt| maivam| śabdārthayoḥ sambandho bodhya-bodhaka-bhāva eva dhūmādīnām tu sambandhāntara iti tasya sambandhasya jñāna-dvāreṇa buddhi-janakatvam iti viśeṣaḥ| evaṁ grhīta-sambandhasya bodhakatva-darśanād anādy-anusandhānāvicchede’pi saṅketājñānād bodhakatva-śaktir eveti niścīyate|

||139||

evaṁ bodhakānām pada-saṅghātānām saṁsarga-viśeṣa-bodhakatvena vākya-śabdābhidheyānām uccāraṇa-krama yatra puruṣa-buddhi-pūrvakas te pauruṣeyāḥ śabdā ity ucyante| yatra tu tad-uccāraṇa-kramaḥ pūrva-pūrvoccarāṇa-krama-janita-saṁskāra-pūrvakaḥ sarvadāpauruṣeyāś te ca vedā ity ucyante| etad eva vedānām apauruṣeyatvaṁ nityatvaṁ ca yat pūrvoccarāṇa-krama-janita-saṁskāreṇa tam eva krama-viśeṣam smṛtvā tenaiva krameṇocāryamāṇatvam| te cānupūrvī-viśeṣeṇa saṁsthitā akṣara-rāśayo vedā ṛg-yajuḥ-sāmātharva-bheda-bhinnā ananta-śākhā vartante| te ca vidhy-arthavāda-mantra-rūpā

vedāḥ parabrahma-bhūta-nārāyaṇa-svarūpaṁ tad-ārādhana-prakārādhītāt phala-viśeṣaṁ ca bodhayanti| parama-puruṣavat tat-svarūpa-tad-ārādhana-tat-phala-jñāpaka-vedākhya-śabda-jātaṁ nityam eva| vedānāṁ anantatvād duravagāhatvāc ca parama-puruṣa-niyuktāḥ paramarṣayaḥ kalpe kalpe nikhila-jagad-upakārārthaṁ vedārthaṁ smṛtvā vidhy-arthavāda-mantra-mūlāni dharma-śāstrāṇīti hāsa-purāṇāni ca cakruḥ| laukikāś ca śabdā veda-rāśer uddhṛtyaiva tat-tad-artha-viśeṣa-nāmatayā pūrvavat prayuktāḥ pāramparyeṇa prayujyante| nanu ca vaidika eva sarve vācakāḥ śabdāś cec chandasyaivaṁ bhāṣyāṁ evaṁ iti lakṣaṇa-bhedaḥ katham upapadyate| ucyate— teṣāṁ eva śabdānāṁ tasyāṁ evānupūrvyāṁ vartamānāṁ tathaiva prayogaḥ| anyatra prayujyamānānāṁ anyatheti na kaścid doṣaḥ|

||140||

evam itihāsa-purāṇa-dharma-śāstropabṛhmhita-sāṅga-veda-vedyaḥ parabrahma-bhūto nārāyaṇo nikhila-heya-pratyanīkaḥ sakaletara-vilakṣaṇo'paricchinna-jñānānandaika-svarūpaḥ svābhāvikanavadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇākaraḥ sva-saṅkalpānuvidhāyi-svarūpa-sthiti-pravṛtti-bheda-cid-acid-vastu-jāto'paricchedya-svarūpa-sv abhāvānanta-mahā-vibhūtir nānā-vidhānanta-cetanācetanātmaka-prapañca-līlopakaraṇa iti pratipāditam| sarvaṁ khalv idaṁ brahma, aitadātmyaṁ idaṁ sarvaṁ tat tvam asi śvetaketo

enam eke vadanty agniṁ maruto'nyo prajāpatim|

indram eke pare prāṇam apare brahma śāśvatam||

jyotīṁṣi śuklāni ca yāni loke trayo lokā loka-pālās trayī ca|

trayo'gnayaś cāhutayaś ca pañca sarve deva devakī-putra eva||

tvam yajñas tvam vaṣaṭkāras tvam oṅkāraḥ parantapaḥ|

ṛtudhāmā vasuḥ pūrvo vasūnām tvam prajāpatiḥ||

jagat sarvaṁ śarīraṁ te sthairyam te vasudhā-talam|

agniḥ kopah prasādas te somaḥ śrīvatsa-lakṣaṇaḥ||

jyotīṁṣi viṣṇur bhuvanāni viṣṇur vanāni viṣṇur girayo dīśaś ca|

nadyaḥ samudrāś ca sa eva sarvaṁ yad asti yan nāsti ca vipra-varya||

ity ādi sāmānādhikaraṇya-prayogeṣu sarvaiḥ śabdaiḥ sarva-śarīratayā sarva-prakāraṁ brahmaivābhidhīyata iti cōktam| satya-saṅkalpaṁ paraṁ brahma svayam eva bahu-prakāraṁ syāṁ iti saṅkalpyācit-samaṣṭi-rūpa-mahābhūta-sūkṣma-vastu bhoktṛ-varga-samūhaṁ ca svasmin pralīnaṁ svayam eva vibhajya tasmād bhūta-sūkṣmād vāstuno mahābhūtāni sṛṣṭvā teṣu ca

bhokṭṛ-vargātmatayā praveśya taiścīd adhiṣṭhitair mahābhūtair anyonya-samsṛṣṭaiḥ kṛtsnam jagad vidhāya svayam api sarvasyātmatayā praviśya paramātmavasthitaṁ sarva-śarīraṁ bahu-prakāram avatiṣṭhate| yad idaṁ mahābhūta-sūkṣmaṁ vastu tad eva prakṛti-śabdenābhidhīyate| bhokṭṛ-varga-samūha eva puruṣa-śabdena cocyate| tau ca prakṛti-puruṣau paramātma-śarīratayā paramātma-prakāra-bhūtau| tat-prakāraḥ paramātmaiva prakṛti-puruṣa-śabdābhideyaḥ| so'kāmayata bahu syāṁ prajāyeyeti tat sṛṣṭvā tad evānupraviśat tad anupraviśya sac ca tyac cābhavan niruktaṁ cāniruktaṁ ca nilayanāṁ cānilayanāṁ ca vijñānaṁ cāvijñānaṁ ca satyaṁ cāṇṛtaṁ ca satyam abhavad iti pūrvoktaṁ sarvam anayaiva śrutyā vyaktaṁ|

||141||

brahma-prāpty-upāyaś ca
śāstrādhigata-tattva-jñāna-pūrvaka-sva-karmānugrṛhita-bhakti-niṣṭhā-sādhyānavadhikātiśaya-priya-
a-viśadatama-pratyakṣatāpannānudhyānarūpa-parabhaktir evety uktam| bhakti-śabdaś ca
prīti-viśeṣe vartate| prītiś ca jñāna-viśeṣa eva| nanu ca sukhaṁ prītir ity anarthāntaram| sukhaṁ
ca jñāna-viśeṣa-sādhyam padārthāntaram iti hi laukikāḥ| naivam| yena jñāna-viśeṣeṇa tat
sādhyam ity ucyate sa eva jñāna-viśeṣaḥ sukham|

||142||

etad uktam bhavati— viśaya-jñānāni sukha-duḥkha-madhyasādhāraṇāni| tāni ca
viśayādhīna-viśeṣāni tathā bhavanti| yena ca viśaya-viśeṣeṇa viśeṣitaṁ jñānaṁ sukhasya janakam
ity abhimataṁ tad-viśayaṁ jñānam eva sukhaṁ, tad-atireki padārthāntaram nopalabhyate|
tenaiva sukhitva-vyavahāropapatteś ca| evaṁvidha-sukha-svarūpa-jñānasya viśeṣakatvaṁ
brahma-vyatiriktasya vastunaḥ sātīśayam asthiraṁ ca| brahmaṇas tv anavadhikātiśayam sthiraṁ
ceti| ānando brahmety ucyate| viśayāyattatvāj jñānasya sukha-svarūpatayā brahmaiva sukham|
tad idaṁ āha raso vai saḥ rasaṁ he evāyaṁ labdhvānandī bhavatīti brahmaiva sukham iti brahma
labdhvā sukhī bhavatīty arthaḥ| parama-puruṣaḥ svenaiva svayam anavadhikātiśaya-sukhaḥ sa
parasyāpi sukhaṁ bhavati| sukha-svarūpatvāviśeṣāt| brahma yasya jñāna-viśayo bhavati sa sukhī
bhavatīty arthaḥ| tad evaṁ parasya
brahmaṇo'navadhikātiśayāsaṅkhyeya-kalyāṇa-guṇa-gaṇākarasya
niravadyasyānanta-mahā-vibhūter anavadhikātiśaya-sauśīlya-saundarya-vātsalya-jaladheḥ
sarva-śeṣitvād ātmanaḥ śeṣatvāt pratibandhitayānusandhīyamānam
anavadhikātiśaya-prīti-viśayaṁ sat param brahmaivainam ātmānaṁ prāpayatīti|

nanu cātyanta-śeṣataivātmano’navadhikātiśaya-sukham ity uktam bhavati| tad etat sarva-loka-viruddham| tathā hi sarveṣām eva cetanānām svātantryam eva iṣṭatamaṁ dṛśyate, pāratantryam duḥkhatarāṁ| smṛtiś ca—

sarvaṁ para-vaśaṁ duḥkhaṁ sarvaṁ ātma-vaśaṁ sukham|

tathā hi—

sevā śva-vṛttir ākhyātā tasmāt tām parivarjayet|

iti| tad idam anadhigata-dehātirikātātma-rūpānām śarīrātmābhimāna-vijṛmbhitam| tathā hi śarīraṁ hi manuṣyatvādi-jāti-guṇāśraya-piṇḍa-bhūtaṁ svatantraṁ pratīyate| tasminn evāham iti saṁsāriṇām pratītiḥ| ātmābhimāno yādṛśas tad-anugūṇaiva puruṣārtha-pratītiḥ| siṁha-vyāghra-varāha-manuṣya-yakṣa-rakṣaḥ-piśāca-deva-dānava-strī-puṁsa-vyavasthitātmābhi mānānām sukhāni vyavasthitāni| tāni ca paraspara-viruddhāni| tasmād ātmābhimānānugūṇa-puruṣārtha-vyavasthayā sarvaṁ samāhitam| ātma-svarūpaṁ tu devādi-deha-vilakṣaṇaṁ jñānaikākāraṁ| tac ca paraśeṣataika-svarūpaṁ| yathāvasthitātmābhimāne tad-anugūṇaiva puruṣārtha-pratītiḥ| ātmā jñāna-mayo’mala iti smṛter jñānaikākāratā pratipannā| patiṁ viśvasyety ādi śruti-guṇaiḥ paramātmā-śeṣataikākāratā ca pratītā| ataḥ siṁha-vyāghrādi-śarīrātmābhimānavat svātantryābhimāno’pi karma-kṛta-viparītātma-jñāna-rūpo veditavyaḥ| ataḥ karma-kṛtaṁ eva parama-puruṣa-vyatirikta-viśayānām sukhātvaṁ| ata eva teṣām alpatvaṁ asthiratvaṁ ca parama-puruṣasyaiva svata eva sukhātvaṁ| atas tad eva sthiraṁ anavadhikātiśayaṁ ca kaṁ brahma khaṁ brahma ānando brahma satyaṁ jñānam anantaṁ brahmeti śruteḥ| brahma-vyatiriktasya kṛtsnasya vastunaḥ svarūpeṇa sukhātvābhāvaḥ karma-kṛtatvena cāsthiratvaṁ bhagavatā parāśareṇoktam—

naraka-svarga-saṁjñe vai pāpa-puṇye dvijottama|

vastv ekam eva duḥkhāya sukhāyersyāgamāya ca|

kopāya ca yatas tasmād vastu vastv-ātmakaṁ kutaḥ||

sukha-duḥkhādy-ekānta-rūpiṇo vastuno vastutvaṁ kutaḥ| tad-ekāntatā puṇya-pāpa-kṛtety arthaḥ| evam aneka-puruṣāpekṣayā kasyacit sukham eva kasyacid duḥkhaṁ bhavātīty avasthāṁ pratipādyā, ekasminn api puruṣe na vyavasthitam ity āha—

tad eva prīyate bhūtvā punar duḥkhāya jāyate|

tad eva kopāya yataḥ prasādāya ca jāyate||

tasmād duḥkhātmakam nāsti na ca kiñcit sukhātmakam|

iti sukha-duḥkhātmakatvaṁ sarvasya vastunaḥ karma-kṛtaṁ na vastu-svarūpa-kṛtaṁ| atah
karmāvasāne tad apaitīty arthaḥ|

||144||

yat tu sarvaṁ para-vaśaṁ duḥkham ity uktam tat parama-puruṣa-vyatiriktānām
paraspara-śeṣa-śeṣi-bhāvābhāvāt tad-vyatiriktam prati śeṣatā duḥkham evety uktam| sevā
śva-vṛttir ākhyātety atrāpy asevya-sevā śva-vṛttir evety uktam| sa hy āśramaiḥ sadopāsyah
samastair eka eva tv iti sarvair ātma-yāthātmya-vedibhiḥ sevyah puruṣottama eka eva| yathoktam
bhagavatā—

mām ca yo'vyabhicāreṇa bhakti-yogena sevate|

sa guṇān samatītyaitān brahma-bhūyāya kalpate||

itīyam eva bhakti-rūpā sevā brahma-vid āpnoti param tam evaṁ vidvān amṛta iha bhavati
brahma veda brahmaiva bhavatīty ādiṣu vedana-śabdenābhidhīyata ity uktam| yam evaiṣa vṛṇute
tena labhya iti viśeṣaṇād yam evaiṣa vṛṇute iti bhavagatā varaṇīyatvaṁ pratīyate| varaṇīyaś ca
priyatamaḥ| yasya bhagavaty anavadhikātiśayā prītir jāyate sa eva bhagavataḥ priyatamaḥ| tad
uktam bhagavatā—

priyo hi jñānino'tyartham ahaṁ sa ca mama priyah|

iti| tasmāt para-bhakti-rūpāpannam eva vedanaṁ tattvato bhagavat-prāpti-sāadhanam| yathoktam
bhagavatā dvaipāyanena mokṣadharme sarvopaniṣad-vyākhyāna-rūpam—

na sandṛśo tiṣṭhati rūpam asya na cakṣuṣā paśyati kaścanainam|

bhaktyā ca dhṛtyā ca samāhitātmā jñāna-svarūpaṁ paripaśyatītīha||

dhṛtyā samāhitātmā bhaktyā puruṣottamaṁ paśyati sākṣātkaroti prāpnotīty arthaḥ| bhaktyā tv
ananyayā śakya ity anenaikārthyāt| bhaktiś ca jñāna-viśeṣa eveti sarvam upapannam|

||145||

sārāsāra-viveka-jñā garīyāmso vimatsarāḥ|

pramāṇa-tantrāḥ santīti kṛto vedārthasaṅgrahaḥ||

॥ iti śrī-rāmānujācārya-viracito vedārtha-saṅgrahaḥ samāptaḥ॥